

श्री साईलीला ””

जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च १९५५

किंमत दहा आणे

करतलभिक्षा पांच घरा । तस्तलवासा अष्टौ ग्रहरा ॥

मांडूनि थिता प्रपंच - पसारा । व्यवहार सारा शिकविदी ॥

(अ. १७ ओ. ८६ श्रीसाईसवित)

संपादक

श्री. नारेश आत्माराम सावंत

व्यवस्थापक

श्री. रामचंद्र महावेच राणे

कार्यालय

२५ बैंक स्ट्रीट, फोर्ट, मुंबई १

वार्षिक वर्गणी

रु. २-४-० (ट. ख. स.)

किरकोल अंक : दहा आणे

वर्गणीदारांस सूचना

- १ श्रीसाईलीला त्रैमासिकाचे अंक मार्च, जून, संटेंबर व डिसेंबर या महिन्यांत ३० तारखेस प्रसिद्ध होतात, तरी पुढील महिन्याच्या ५ तारखेपर्यंत अंकाची वाट पहावी, तोंपर्यंत अंक न पोचल्यास लोच आम्हांला कळवावे. अंक शिळ्ठक असल्यास अगऱ्यपूर्वक पुढां पाठविला जातो, मात्र अंक शिळ्ठक न सल्यास त्यासंबंधी वेगळा पत्रव्यवहार केला जात नाही.
- २ वर्षांरम्य जानेवारीपासून असला तरी वर्गणीदार कोणत्याही महिन्यापासून होतां येते.
- ३ मार्गणी केल्यास वर्षांभापासूनचे अंक शिळ्ठक असल्यास पाठविले जातात.
- ४ वर्गणी मनिभॉर्डरने 'व्यवस्थापक, श्रीसाईलीला त्रैमासिक कार्यालय, २५, बैंक स्ट्रीट, फोर्ट, मुंबई १, या पत्त्यावर पाठवावी.
- ५ या मासिकांत प्रामुख्याने धार्मिक व तत्त्वशानात्मक स्वरूपाचेच विषय येतात.

—व्यवस्थापक.

श्रीसाईबाबा संस्थान, शिरडी, या संस्थेने चालविलळे

श्री साई लीला

[त्रैमासिक]

वर्ष ३२ वें]

[अंक पहिला

जानेवारी, केढुवारी, मार्च १९५५

अनुक्रमणिका

अ. नं.	विषय लेखक	पृष्ठ.
१	श्रीसाईबाबासुधा	६
२	प्रिय वाचक	७
३	बाबांची लीला	९
४	भगवान् बुद्धाच्या उद्घोषक गोष्टी	१२
५	श्रीरामकृष्णांची अमृतवाणी	१३
६	महायोगी श्रीरामण भगवान्	१९
७	भारतांत खिस्ताचे स्थान	२९
८	बाबांचे सालंकृत शानदान	३२
९	भक्तीचा जिज्ञासा	ज्ञानेश्वर माउलीचा
१०	श्रीसाईबाबांचे अवतार-कार्य	३३
११	संतश्रेष्ठ श्री गुलाबराव महाराज	३९
१२	शिरडी-वृक्ष	४२

लेखकांसाठी सूचना

- १ लेख पानाच्या एकाच बाजूला सुवाच्य अक्षरांत शाईने लिहिलेला वसावा. डाच्या बाजूला भरपूर मार्जिन सोडावी. २ लेख, कविता वैरो साहित्य प्रसिद्धी-करितां स्वीकारणे किंवा न स्वीकारणे अगर त्यांत थोडाफार बदल करणे हा अधिकार सर्वचीं संपादकोंचा आहे. न स्वीकारलेले लेख परत पाहिजे असल्यास पुरेसे पोषेज पाठवावे. नापसंत लेख तीन महिन्यांनंतर निकालांत काढण्यांत येतील. ३ लेखकानें आपले पूर्ण नांव व पत्ता कठवावा. टोपण नांवानें लेख प्रसिद्ध करावयाच्या असला तरीही पूर्ण नांव व पत्ता ऑफिसल्या माहितीकरतां कठविणे जरूर आहे. ४ स्वीकृत लेख अंकांत प्रसिद्ध शास्त्रावर यथाशक्ति मोददला देण्यांत येईल.

—संपादक

श्री साई वाक्सुधा

चित्ते करा हरिगुरुचित्तन । श्रवणे करा चरित्र श्रवण ।
मने करा व्यानात्पुरुषान । नामस्परण जिब्हेने ॥ १५ ॥
चरणे हरिगुरुग्रामागमन । ग्राणे तजिर्गोल्यग्राणन ।
हस्तों दंदा तथाचे चरण । ढोळां थ्या दर्शन तथाचे ॥ १६ ॥
पेशा या सकल इंद्रियवृत्ति । तथांकारणे कावितां प्रीति ।
कन्ध तथा भक्तांची स्थिति । मगवद्भक्ति काय ढुजी ॥ १७ ॥

—श्रीसाईसच्चरित-अ. ३९ वा

★ -प्रिय वाचक-

चालू अंकापासून श्रीसाईलीला बत्तिसाव्या वर्षांत पदार्पण करीत आहे. वाचनीय, उद्योगधक साहित्यानें साईलीलेचे अंतरंग भक्तांना व चिकित्सक जिजासुंगा अधिकाधिक मनोवेधक वाटेल असें करण्याचा माझा नित्य प्रश्न चालू आहेच. त्याबरोबरच या त्रैमासिकाचे बहिंगंगहि आकर्षक असावें या हड्डीने या अंकापासून त्याचा आकार बदलण्यांत आला आहे. वाचकांना हा उपक्रम स्वागतार्ह वाटेल असा मला विश्वास आहे.

X X X

ब रील वाक्ये लिहून मी सहज त्यांच्यावरून पुन्हा नजर फिरविली तेव्हा माणसाच्या मनाची एक गंत माझ्या लक्षांत आली. वस्तुतः श्रीसाईलीला हैं वाबांच्या लीला-वर्णनाला, त्यांच्या शिकवणुकीच्या प्रसाराला आणि धर्म-नीति-तत्त्वज्ञानाला बाहिलेले नियतकालिक. तें चांगले चालणे न चालणे हैं अलंकारांच्या कृपेवर व इच्छेवरच खोरोखरी अबलंबून आहे. तें चालविष्याला मी केवळ निमित्तमात्र आहे. असें असतांना वर लिहितांना मात्र, ‘माझा प्रश्न चालू आहे’ ‘मला विश्वास वाटो’ असे अहंकार-निदर्शक शब्द मी सहजपणे वापरले आहेत! ‘बाबांच्या कृपाशीर्वादानें हैं त्रैमासिक उत्तरोत्तर चांगले निघून अधिकाधिक लोकप्रिय होवो अशी मी बाबांची नम्र प्रार्थना करतों’ एवढेंच कायतें यथार्थपणानें म्हणण्याचा मला अधिकार आहे. यापलीकडे जाऊन जें कायं सर्वस्वी बाबांचे आहे त्यांत ‘मी अमुक करीन, मी तमुक करीन’ असा धिंवसा मी बालणे हैं खोरोखरी अप्रयोजकच.

पण असें होतें खरें!

X X X

आपण सर्वजणे कळसूटी बाहुल्यांगमणे आहोत, केवळ निमित्तमात्र आहोत, कर्ता करविता आहे तो केवळ एक जगत्क्रियताच, हैं तत्त्व बुद्धीला पटले तरी आपल्या मनांतून ते पूर्ण उभजणे आणि आपल्या आचार-विचार उच्चारांतून ते स्वाभाविकपणे, प्रतिविवित होणे हैं अत्यंत बिकट आहे. एकदां पका सत्पुरुषाला एका शिष्यानें विचारले ‘महाराज, सर्व तत्त्वज्ञानाचे सार मला

एका शब्दांत सांगा’ सत्पुरुषाने उत्तर दिले ‘अहंकार विस्मृति.’ अहंकार नष्ट होणे, मीपणाची जाणीव समूळ लोपणे हैं तत्त्वज्ञानाचे सर्वसार आहे. मीपणाची जाणीव पूर्ण नाहीदी ज्ञाली कीं उत्तो ती ईश्वरत्वाची जाणीव, ही जाणीव रोमरोमांत भिनावी यासाठीच सर्व तत्त्वज्ञानाचा खटाटोप चालू असतो.

X X X

पण ही मीपणाची जाणीव इतकी जबरदस्त असते की मनाच्या एका भागांतून ती हुसकून लावली तर अकस्मात् ती हुसन्या भागांत उमटते! संधिवाताचे दुखणे जरें एका सांध्यांतून गेले तरी हुसन्या एखाद्या सांध्यांत उद्भवतें त्याप्रमाणेच मनाचा अहंकार एका क्षेत्रांतून हृदयपर केला तरी जणू वेष पालदून तो हुसन्या क्षेत्रांत येऊन ठाण मांडतो. संसारी माणसाचा अहंकार जावा म्हणून संन्यास घेतला व संसाराचा सारा प्रेमा व अभिमान टाकला, तर ‘मी संन्यासी, मी साधु’ या साधुत्वाचाच अभिमान मनाला जहून राहतो. अहंकार विस्मृतीसाठी देवाची भक्ति सुरु केली कीं देव-भक्तीचाच अभिमान निर्माण होतो आणि मग ‘हा मोठा देव-भक्त आहे वरं का!’ असें जगाने म्हटले नाही म्हणजे हुळ्या होऊं लागते. देवाचे कायं करण्यासाठी एखादा माणूस एखाद्या धार्मिक संस्थेत दाखल होतो, एखाद्या अवतारी विश्वतीच्या उपदेश प्रसाराचे कायं करण्याचा संघटनेत सामील होतो. ‘मला दुसरे कांही नको; कांही देव-कार्य माझ्या हातून घडावें एवक्यासाठी मी या संघटनेत प्रवेश करीत आहे’ असें तो प्रारम्भी विनम्र भावाने सांगतो. आणि हूळच, त्याला नकलत स्वकर्तृत्वाचा अभिमान त्याच्यांमध्ये जागत होऊन आपल्याविना संघटनेचे कायं अहून राहील यासाठी लोकांनी आपल्याला सदैव त्या संघटनेमध्ये निवडून यावें असें तो म्हणू लागतो; आणि यदाकदाचित् लोकांनी त्याची निवड केली नाही म्हणजे तो हुळ्या बनतो, कुद्र होतो आणि संघटनेला अपाय करण्याची कृत्ये करून लागतो!

X X X

माणसामधील मीपणाला धक्का लागून तो हुखावला म्हणजे त्याची सुखार्थ-प्रेरणा पटकून लुस होऊन असत्कार्य-प्रवृत्ति जोर धरते, यांची उदाहरणे आपल्या आबद्धाज्ञुन

अनेक सांपड्यासारलीं आहेत. सर्वकाळीं आणि सर्वस्थळीं अशीं उदाहरणे दिसून येतात, तत्त्वज्ञानविषयक मतभेदापेक्षां व्यक्तिविषयक मतभेद, व्यक्तीचा अहंकार दुखावल्याने होणारे मतभेद, हे पुष्कलदां मकम संघटना दुर्बल करून सोडतात, दुर्भगून टाकतात, असे प्रत्यर्ही आढळून येते. सामाजिक वा राजकीय संघटनांत हैं आढळून आले तर त्यांत एकपरीने मोठेंसे नवल नाही. परंतु अभिमान जिंकण्यासाठी, कामिनी कांचनाचा मोह घालविष्यासाठी यत्न करणाऱ्या साधकांच्या संघटनेतीहे असे प्रकार आढळतात, तेव्हां मात्र मानवी मनाच्या अहंकार-प्राबल्याचे आश्रय वाटल्यावेरीज राहात नाही.

X X X

एका क्षणीं आपण म्हणत असतों की कर्ते करविते बाबा आहेत. जे घडते तें सारें त्यांच्या प्रेरणेमुळे, त्यांच्या इच्छेनुसार, या सालस भावनेने बाबांचे एखादे कार्य आपण करू लागतो. पुढे ते कार्य करण्यास इतर भक्त पुढे होतात. आपल्या मदतीची गरज कमी होते. त्यावेळी मात्र आपल्याला इष्ट तें कार्य अनेकजण करू लागले, बाबांचे कार्य जोगवले असे दिसून समाधान वाटण्याएवजी, बाबांच्या सेवेतू इतरांनी आपल्याला हुसकावले असा आक्रोश आपण करू लागतो. कांही काळ बाबांनी आपल्याकडून सेवा करून घेतली ही त्यांची कृपा; आता इतरांना सेवेची संधी मिळते ही बाबांची इच्छा, हा सहजसुलभ विचार कांहीं आपल्या मनाला शिवत नाही.

हा केवढा चमत्कार आहे?

X X X

पण एका अर्थाने हा चमत्कार नव्हे. मीपणाचे सामर्थ्य किंतु प्रचंड आहे एवढेच यावरून दिसून येते. अवतारी विभूतीच्या निकट सहवासांत वर्षानुवर्षे राहून, त्यांचा उपदेश प्रत्यक्ष ऐकून, त्यांचे अजोड जीवितकार्य प्रत्यक्ष पाहून, त्यांचा असाधारण महिमा प्रत्यक्ष अनुभवून देखील अनेक 'भक्त' कोडेच्या कोरडे शहिल्यांची आश्चर्यजनक उदाहरणे आहेत. श्रीरामकृष्ण, परमहंस यांची कडोर साधना चालू असतों, त्यांचा सख्लवा भाचा हृदय हा त्यांच्या निकट सहवासांत होता. साधनाकाळीं श्रीरामकृष्णांनी सर्व सेवा त्यांने अत्यंत तत्परतेने केली. रामकृष्णांचे सर्वंघ दैवी चरित्र त्याच्या छोड्यांसमोर घडले, तरीहि धनाचा लोम त्याला सुटला नाही, संसारांतील मोह त्याला टाळता आले नाहीत वाणि अलेह रामकृष्णांना सोडून त्याला दूर राहावें लागले। युगानुयुगे जग जिचे परायण करीत आहे ती भगवद्गीता सांगणाऱ्या पूर्णवतार श्रीकृष्णाचे युलो अलेह आपसांत लळून विनाश पावले. भगवद्गीतेतील उपदेशाचा कण त्यांच्या अंतकरणांत कांही उतरला नाही.

— श्री सार्वलीला

श्रीरामकृष्णांनी महासमाधी घेतल्यावर त्यांच्या आस्था कोणी, कुठे ठेवाव्यात, या मुद्यावर त्यांचे संसारी दिव्य आणि संन्यासी दिव्य यांच्यामधील तंटा विकोपाळा गेल होता! ही मोठ्या मोठ्यांची उदाहरणे! मग इतर सामाजिक जनांची कथा काय!

हे विचार मनांत येऊन मनाच्या चिवट अहंकाराची दहशत बसते आणि विनीत भावानें प्रार्थना करावीची वाढते कीं, 'बाबा, आमच्या मत्तीला असा अभिमानाचा कलं लागू नये यासाठी तुम्हीच आपल्या या भक्तांना सद्बुद्धि द्या, तुमची इच्छा प्रमाण मानण्याची वृत्ति सदैव आमच्या मनांत राहू द्या. इष्ट घडले तर ती तुमची कृपा, अनिष्ट वाटणारे घडले तर ती तुमची इच्छा, असे मानुम निरहंकारी विचारे तुमची सेवा आमच्या हातून घडू द्या.'

X X X

बाबांच्या कृपेने साईलीलेचे बत्तिसावें वर्ष चालू अंकापासून सुरु होत आहे. एकतिसाव्या वर्षांत साईलीलेच्चे जे कांहीं कार्य झाले, त्यांचे सर्व श्रेय साईलीलेवर अकृत्रिम प्रेम ठेवून तिला साहा करणारे लेखक, वाचक, वर्णार्थादार, जाहिरातदार इत्यादि मित्र-भक्तांनाच आहे. शानेश्वरचरणरज श्री. काळे श्री. ना. वा. गुणाजी, वाड्यवप्रभु खं. स. श्रिलोकेकर यांच्याकडून होणाऱ्या लोहशील लेखनसाहाय्याचे गोल करणे अशाक्य प्राय आहे. आमचे लेही श्री. कृ. ज. भट, श्री. वि. शा. कीर्तिकर व श्री. द. पां. खांवेटे यांच्याकडूनहि वेळोवेळी मोलाची मदत होत असते. व्यवस्थापक रा. म. राणे यांच्या निरलस व कार्यक्षम साहाय्याचा कृतज्ञ उल्लेख करावा असे मल्य सारखे वाटते. पण कदाचित् त्यांना त्यांत औपचारिकपणा वाहून ते रागावतील म्हणून तो उल्लेख मी करीत नाही. असो, बाबांचा कृपाशीर्वाद साईलीलेवर असाच सतत याहे प्रचढीचे प्रार्थना.

— संपादक

* * * * *

* पलादा भिक्षु मासें वज्र घरून माझ्या पावलावर चालू ठारून माझ्यावरीवर आला तरी, तो जर कोणी, क्रोधी व भस्त्री असेल तर त्याच्या-माझ्यामध्ये फार अंतर राहील. अलंक पलादा भिक्षु माझ्यापासून दोकडो मैल अंतदावर असला तरी, तो जर निःशुद्ध, शांत आणि चिर्मुद्दरी असेल तर तो माझ्या असंत निकट राहील.

— भगवान् गौतम मुद्द

संकलकः—आमचे प्रतिनिधि

कट्टर शंकरभक्ताला आलेली प्रचीती

श्रीसोईबाबांच्या अतर्क्या आणि अनाकलनीय लीलेचे असरुंय अनुभव खुद बाबांच्या ह्यातीत आणि भागाहूनहि भक्तांना आलेले आहेत. बाबा विद्यमान असतांना एका कर्मठ ब्राह्मणाला आलेला एक वैशिष्ठ्यपूर्ण अनुभव येथे पुढे दिला आहे. हा अनुभव छोट्याई प्रधान यांनी निवेदन केला होता.

छोट्याईच्या वडिलांपासून त्यांच्या घरी माधवभटजी नांवाचा एक पिढीजात तेलंगी ब्राह्मण राहत होता. हा ब्राह्मण अस्यंत कर्मठ, कडक शंकरभक्त आणि प्राण गेला तरी अधर्मे करणार नाही अशा बाप्याचा होता. छोट्याईच्या घरी शंकराला खद्रभिषेक करण्याचे काम हा माधवभटजी करीत असे. एके दिवशी छोट्याईच्या एक वर्षांच्या मुलाची प्रकृति त्रिघडली, त्या दिवशी शंकराला अभियेक करीत असतां माधवभटजीच्या मनांत आले कीं, आपण एवढी शंकराची असाधना करतां पण हे लोक मुसलमानाला भजतात, त्यामुळे यांच्यावर शंकराचा कोप होत असला पाहिजे! छोट्याईच्या घरी बाबांची पूजाअर्चा होई, ती माधवभटजीला मान्य नसव्यामुळे त्यांने मुलाच्या आजागचा असा अर्थ लावला.

त्या रात्री मुलाचे दुखाऱे बाढले. माधवभटजीला उडविण्यासाठी कोणी येणार इतक्यांत तोच स्वतः उठून माडीवर आला. मुलाच्या आजागचा जेर चढलेला त्यांने गाहिला. तो बाबांच्या तसविरीपुढे बसला व म्हणाला, ‘जर मला आतां पडलेले स्वप्न लर्हे असेल तर ह्या मुलाचा ताप गांच मिनिटांच्या अंत उतरून तो उचां खाली जाऊन खेळला गाहिजे व त्यानै काही खाली पाहिजे. डॉक्टरचीहि गरज उरतां गापा नये. असे ज्ञालें तर मी तुमच्या तसविरीपुढे लोटांगण शालीन व पंधरा दिवसांच्या अंत तुमच्या दर्शनास शिरडीस पैर्हीन व १०८ रु. दक्षिणा दैर्घ्यन.’

असा नवस करून माधवभटजीने इतरांना आपले स्वप्न गांगितले, तो म्हणाला, ‘साईबाबांप्रमाणे वेष असलेला एक

मुसलमान मला दिसला. त्याच्या हातांत एक मोठा सोटा होता. तो माझ्या खाटेजवळ आला आणि मला उठवून माझ्या समक्ष भाडीचा जिना चढऱ्याला. शेवटच्या पायरीवर चढून मला दटावून तो म्हणाला, ‘तूं काय समजतोस? हे पर माझे आहे. मुले देणारा मी आहे. तुला काय वाटते, तूं या मुलाला वरे करणार? तो मुलगा माझा आहे. ये तुला दाखवितों.’ असे म्हणून तो मुसलमान माडीवर शिरला व मी जागा झालें व लगेच वर आलों. म्हणून बाबूची प्रकृति पाहून मी हा असा नवस केला आहे. तुमचे बाबा वरे असतील तर प्रचीती दाखवितील व मीहि खांना सिद्धपुरुष समजून भजेन?’

माधवभटजीने नवस केल्यापासून एका तासांच्या अंत मुलाचा ताप साफ निघाला व त्याला एकदम हुशारी वाढू लागली. तापांत त्याला खोकल्याने वेजार केले होते. दमा लागला होता. पण ताप व खोकला एकदमच नाहीसे होऊन बाबांनी खरोखरच आपली प्रचीती दाखविली.

माधवभटजीची खात्री पटली आणि त्यांने म्हटल्याप्रमाणे तसविरीपुढे साईंग लोटांगण घातले. पंधरा दिवसांच्या अंत तो शिरडीस गेला. बाबांचा दरबार भरला होता. माधवभटजीला पाहून बाबा म्हणाले, ‘हा मला कुत्रा, मांजर व मुसलमान म्हणतो! ब्राह्मणांने बाबांच्या पायावर डोके टेवले व नवसांत म्हटलेली दक्षिणा यांना दिली. नंतर कान करून तो बाबांची पूजा करण्यासाठी गेला. बाजूस व्रसलेले माधवराव देशपांडे त्याला म्हणाले ‘हां भटजी, तुमची पूजा उरकून य्या.’ त्यावर माधवरावांना बाबा म्हणाले, ‘शामा, हा माझी रोज कितीतरी पूजा करतो!’

पूजा करतांना माधवभटजीने मनांत संकल्प केला की ‘महाराज, तुम्ही बाबूचा आजार नाहीसा हीण्यासाठी जसे पावलांत, तसे जर मला पाबाल-आजपासून एका वर्षांच्या अंत जर मला पुत्रप्राप्ति होईल तर वशीच दक्षिणा मी पुन्हा येथे येऊन तुम्हांस दैर्घ्यन व माझ्या मनांतले आणली एक

कार्य सिद्धांसि नेलेंत तर आणंची दसपट दक्षिणा आपणांस
अर्पण करीन.'

हे विचार ब्राह्मगम्या मनांत येतांक्षणीच बाबा त्याला
म्हणाले, 'अरे आणखी दक्षिणा देतोस काव ?'

माघवराव म्हणाले, 'बाबा, सकाळी प्रथम दर्शनाच्या
वेळीची त्याने तुम्हाला गड दक्षिणा दिली आहे.'

बाबा म्हणाले, 'अरे सकाळी काय त्याने थोडीच दक्षिणा
दिली. आतां तर त्याने भक्तम दक्षिणा दिली आहे.'

माघवरावाना बाबांच्या शब्दांचा बोध कांही झाला नाही.
पण माघवभटजी मनांत उमजला आणि अतिशय आनंदला.

त्यांच्या आंत माघव भटजीस पुत्रसंतान हाले ! तो शिरडीस
जाऊन नवसाहि फेडून आला. तेलेणांत त्यांच्या गांवी त्यांच्या
वडील वेशूचे दक्षमंदिर होते. त्या भंदिरांत साईबाबांचा फोटो
ठेवला जाऊन त्याची पूजाअर्चा होऊ लगली.

X X X

बाबांच्या सरशीत अर्थ होता

बाबांचे संभाषण, त्यांचा सर्व इत्यादि बारीकसारीक गोर्धीं—
ताहि किती खोल अभियाय भरलेल असे याचे विचेचन
सौलिसिटर बामनराव प्राणगोविंद पेटेल यांनी एकदां केले
होते. ते म्हणतात:—

भक्तजनाला उढी देतांना किंवा भक्तजन चरणसेवा करीत
असतांना बाबांचा सर्व त्यांना होत असे. पण प्रत्येकाला सार-
साच सर्व बाबा करीत नसत किंवा करु देत नसत.

एकदां खापेंसाहेबांच्या पल्नीस 'राजाराम' हा मंत्रजप
कृपायल संगण्याचे त्यांच्या मनांत होते. हुपार्ण्या वेळी कोणा
झीला मरिदीर्त येण्याची परचानगी नव्हती. तरीहि आ वेळी
त्यांना बाबांनी येऊ दिले. त्यांनी अर्पण केलेला नैवेद्य, अवेळ
असतांहि भक्षण केला, त्यांच्यापुढे पाय पसरून त्यांना पाय
वेणू दिले आणि 'राजाराम' हा संतोषदेश त्यांना दिला.

एकदां बाबांत खिस्ती धर्मीची निंदा कांही लोकांनी चाल-
किली होती. त्या निर्देत एक भक्ताहि सामील झाला. कांही
वेळीने हा भक्त बाबांजवळ गेला व पायां पद्धू लगला. त्यांचेवर बाबांनी आपले पाय मारू आलद्दून घेतले. त्या
मकाल्य वाईट बाटले. मग त्याला आठवले कों कोणाचीहि निंदा
कूर नफेस, असे बाबांनी निश्चन सांगितले असतांहि आपण
काज विस्त - धर्म - निंदा केली. या कृत्याचा त्याला आतां अव्यते
अनुत्तम झाला. त्याने मनांतल्या मनांत बाबांची कुमा मागि-
ताली. त्यांचेवर बाबांनी प्रेमाने त्या भक्ताल्य जवळ बोलवले,
व अस्त्रै पाय पुढे केले.

दुसऱ्या एका भक्ताच्या मनांत बाबांचे पाय चेपीत असता
कांही कुतर्क आला. त्याबरोबर बाबा त्याला म्हणाले, 'मार्गे'
सरकून बैस.' मग कांही वेळाने त्या माणसालाच आपल्या
कुतर्काचा पश्चात्तप होऊन तो खुन्हा बाबांची मनांत क्षमा
मागून त्यांचे पाय चेपू लगला. तेव्हां बाबांनी त्याला मनार्ह
केली नाही.

स्थारप्रिमांग बाबांच्या पाहण्यातदि अर्थ होता. कांही गोष्ट
बोलत असतां जर त्यांतला अमुक भाग अमुक माणसासाठी
बोलला गेलेला असेल तर तेवढे तें बाब्य बोलल्यावर बाबा
नेमके त्या माणसाकडे पाहात. त्यांच्या मनांतला आशय त्याच
माणसाला तेवढा नेमका कळे. कारण बाबांचे शब्द हे त्या
माणसाच्या विचाराना अनुलक्षून असत. एखादा भक्ताच्या
मनांत कांही लाढिच्चार आला आणि तो दृढ करण्याचा विचार
वसला कीं बाबा त्यावेळी त्यांच्याकडे पाहात. त्यांच्या नुसत्या
दृष्टीच्या सामर्थ्याने भक्ताच्या अंतकरणातील सत्तेकल्पाला
अधिक बढ चढे.

X X X

दलणाची लीला

११६ सालाच्या मे महिन्यांत बाबांचे एक निसीम भक्त
शिरडीस बाबांच्या दर्शनासाठी गेले होते. मशीदीत
जातात तों त्यांना असें दिसलेले की, बाबा इतर दोघां छियांबरोबर
गहूं दलीत बसले आहेत ! त्या वेळी तिथें झालेला संवाद या
भक्ताने टांचून ठेवला होता. तो असा—

'बाबा ! मला जास्याला हात लांबू द्या ना !'

'आये ! तू यक्षील !'

'बाबा मला होईल तितके मी आनंदाने दलीन.'

'बैरे बैरे !' असे म्हणून जास्यावर बसलेल्या लक्ष्मीबाईस
बाजूला होप्प्यास सांगून ते, जगालबाई व ही विनंती करण्यारी
खी अशी दलायला बसली.

दलतां दलतां त्या झीने विचारले, 'बाबा, हे गहूं तुम्ही
कों दलतो ?'

'आये, कधीं कधीं त्या आपल्या पिठाच्या भाकरी करून¹
बालगोपाळांना खाऊ खालवेसे वाटते म्हणून.'

'पण बाबा, कधीं कधीं तें पीठ दिवेच्या ओळ्यावर नेऊन
टाकवितां तें कां ?'

'आये, कधीं कधीं त्या आकाबाईचा फेरा इथें येत असतो.
ती त्या ओळ्यावर बसून माझा लई काळावाला करते कीं, मला
गांवांत येऊ दे. तेव्हां तिला खाऊ घालवै लगतें ना ?'

'बाबा, ही जरीमरी दैवतें आहेत का ?'

‘होय आये ! हीं हलकी दैवतें आहेत, पण तीं अपल्याला कांहीची करणार नाहीत.’

‘मग जरीमरी गांवांत येऊन कांही माणसे वाख्याने मरतात तें कसै ?’

‘आये, ती मला लई शिया देती. तेव्हां मी देवाला पुसदुं, आणि त्याचा हुकुम घेऊन मोजकी भाणसे तिळा नेण्याला संगतों.’

‘तर बाबा, भुतेंखेते आहेत खरी !’

‘होय आये, आहेत तर, पण तीं आपल्या वाटेस जायचीं नाहीत.’

‘बाबा, आम्ही नायगांवला राहात होतों तेथे एक पुरुष येऊ तिनसांजचा विहिरीच्या बाजूक्कून येऊन, पायन्या चढून एका खोलींत जात असे व तेथे नाहीसा होत असे.’

‘आये, त्याला मी ओळखतों ! तो त्या घरचा मालक होता ! आणि ज्या खोलींत तूं बाळंत झालीस त्याच खोलींत तो नाहीसा होत असे ना !’

‘बाबा ! तुम्हांला कसें हो हैं माहीत !’

‘आये, तूं लहान होतीस तेव्हांपासून मी तुला ओळखतों. मर्यांते तूं मला विसरली होतीस. मग तुला इकडे तुलावून आणली. अग, मांसी बाळगोपाळ जरी हजारों कोसावर असले तरी मी त्यांना जबल बोलावून आणीत असतों. माही नजर संगल्यांवर सारखी आहे, आये ! खटनट, सुष्ठुष्ठु सगळ्या तन्हींची माणसे आपल्या दरबारांत येतात. त्या संगल्यांवर मला सारखी नजर ठेवावी लागते ना !’

इतके संभाषण होईतोवर ती ढी थकली. हैं पाहून बाबा म्हणाले, ‘आये, तूं आतां दमलीस. आतां या वाईला जात्याला हात लाऱूं दे.’

तेव्हां ती दूर सरली आणि बाबा, जमालबाई व लक्ष्मीबाई अशा तिघांनीं भरभर जाते चालवून तासाभरांत सर्व गंग दलले.

* ज्ञात्या कल्याणासाठीं काथा, बाचा आणि मन हीं सारों साधने तुम्हीं उपयोगांत आणलीं पाहिजेत. ‘भातुदेवो भव, पितुदेवो भव’ या शास्त्राशा तुम्हीं एकल्या आहेतच. पण मी तुम्हाला असे म्हणतों कीं, ‘दगिद देवो भव, मूर्ख देवो भव’ अशांची सेवा हाच असुच घर्म आहे.

—स्वामी विवेकानंद

शिव ! साक्षात् शिव !

हिमालयाच्या बर्फाल व विकट प्रदेशातून एकदां एक यात्रेकरूल मोळ्या कष्टांने वाट काढीत चालला होता. चालता चालता थकून तो श्वास विष्ण्यासाठीं क्षणभर थांबला. सहज त्याची नजर समोर गेली आणि तो एकदम आश्र्वयाने डोळे विस्फारून पाहूं लागला. संन्याशाचीं काशायवर्षे परिधान केलेला, हातांत दंड कमंडलु घेतलेला, मुखमंडलाभोवती तेजोमय प्रभा विलसत असलेला, उंच व धिपाड शरीरयष्टि असलेला, असा एक महापुरुष त्याच्या नजरेसमोर दिसत होता. त्याला पाहतांच हा यात्रेकरू एकदम आश्र्वय आणि आदर यांनी स्तिमित होऊन अर्धस्फुट स्वरांत उद्घारला,

‘शिव ! साक्षात् शिव !’

त्या तेजस्वी पुरुषाचे नांव स्वामी विवेकानंद होतें हैं त्या यात्रेकरूला माहीत नव्हते !

सर्वसामान्य भारतीयोपेक्षां विवेकानंद उंच होते. स्थांची उंची पांच फूट साडेआठ इंच होती. वजन १७० पौंड, खादे रुंद, दंड पिल्दार, छाती विशाल, अंगकाठी भरभक्कम. व्यायाम करून त्यांचे शरीर कसलेले होते. त्यांचा वर्ण सावळा पण तजेळदार होता. उंच मालप्रदेश, कमलपत्रांची उपमा यथायोग्य साजणारे मोठे तेजस्वी काळेभोर डोळे, किंचित् उग्र भासणारी मुद्रा, यासुळे त्यांच्या समोर आलेल्या प्रत्येक माणसाचे मस्तक त्यांच्यापुढे आदराने आपेआप लवे. त्यांच्या चालण्यांवृत्ती सेवा हाच असुच घर्म आहे.

भगवान् बुद्धाच्या उद्बोधक गोष्टी

कोणतीहि जात श्रेष्ठ नाहीं,
एकदां असल्यान मांवाचा शिष्य
बुद्धाला म्हणाला,

‘भगवन्, ब्राह्मण असें महणतात की
आहाग हे सर्ववर्णांत उच्च वर्णाचे अहित
आणि इतर वर्ण हे स्थांच्याहून कमिष्ठ
अहित. ब्राह्मण हे पवित्र आहेत आणि
इतर व्यपवित्र अहित. याविषयी आपले
काय म्हणाऱ्ये आहे?’

बुद्ध म्हणाला,

‘असें समजा, एका क्षत्रिय राजानें
आहाग, क्षत्रिय इत्यादि सर्व वर्णांनी
मिळून शांभर माणसे एकत्र केली. नंतर
प्रत्येकाने शाल, चंदन अथवा पटक या
हृष्णाच्या लळकडांची एकेक रवी घेऊन, ती
हृष्णाच्या लळकडांच्या उखलांत फिरवून
पर्णेण करून अग्नि उत्पन्न केला. याप्रमाणे
चांदाल, व्याघ बुद्ध, रथकार, शूद्र
इत्यादि सर्व जातीच्या लोकांनी अग्नि
उत्पन्न केला. तर ब्राह्मणांनी चांगली
चांदांहून घेऊन तथार केलेला असी
हा जास्त तेजस्वी आणि प्रकाशमान.
असेल काय! आणि इतरांनी तथार
केलेला अग्नि हा मंद व मदक असेल
काय! तो अगीचीं सर्व कायै करणार
नाही काय! विविध जातींनी निर्माण
केलेला अग्नि हा जसा एकच आहे, सात
फळक नाही, त्याप्रमाणेच जातीजातीतहि
मूरळत: फळक नाही.’

अच्यात्माचे शुळक गुन्हाळ

एकदां एक शिष्य बुद्धाला म्हणाला,
‘महाराज, जन्म, मृत्यु, अध्यात्म इत्यादि
विषयांतर्बंधीं मला शान धांगा.’

बुद्ध म्हणाला,

‘असल्या विषयांचा कीस काढीत

ब्रह्मण्यापासून फायदा कोणता? एका
माणसाला एक विषारी बाण लागला;
तेव्हां याच्या आसेष्टांनी त्याला वैद्याकडे
नेले. वैद्य बाण उपटून काढाणार तोंच ती
माणूस ओरहून म्हणाला, ‘थांवा! हा
बाण मारला कोणी है फ्रथम शोधून
काढा! बाण मारणारा हा कोणत्या
वर्णाचा व कोणत्या कुलांतला होता
याचा शोध करा! तो उंच होता कीं ठेंगु
सुरूप होता कीं कुरुप, याची चौकची
करा. ती बाण कशा प्रकारचा आहे, कोणी
केल्य आहे याचा तपास करा. या
सर्व गोष्टी समजल्याशीवाय मी बाण काढू
देणार नाही!’ अतां मला सांगा, बाण
काढाण्यासाठी या प्रश्नांनी उत्तरे अवश्यक
आहेत का? ती मिळविष्याचा प्रयत्न
करीत राहिले तर ती मिळविष्यापूर्वीच
बाणाच्या विषाने तो माणूप मरुनहै
जाईल. यासाठी दुःखमुक्तीचा उपाय
माणसाने प्रथम पद्धावा. संसाराचा बाण
अंगांत हुरला आहे. तो निधून जीवनाची
सार्थकता ज्याने होईल असा आचार
माणसाने करावा. निष्कारण फालदू
गोष्टीच्या विचाराने आपले ढोके पिकवू
घेऊ नये.

ब्रह्मप्राप्तीचा वाद

एकदां ब्रह्मप्राप्तीचावरत कांदो ब्राह्मणांत
वाद माजला. ते ब्राह्मण आपला तंटा
घेऊन बुद्धाकडे आले. बुद्धाने त्यांचा
विचारले,

‘ज्या ब्रह्मविषयीं तुम्ही वादाच्या
एवदा घोल घालीत वाहां तें ब्रह्म तुम्ही
कोणी पाहिले आहे काय?’

ब्राह्मण म्हणाले, ‘नाहीं!’

‘बरे! तुमच्या आईवडिलांनी, तुमच्या
आसेष्टांनी तरी कोणी तें पाहिले आहे
काय?’

‘नाहीं.’

‘तुमच्या गुरुंनी, तुमच्या गुरुंच्या
गुरुंनी ब्रह्म पाहिले असल्याचे बुद्धांला
माहित आहे काय?’

‘नाहीं.’

मग ब्रह्मप्राप्तीची तुमची इच्छा
विचित्र दिसते! एका तश्चाने म्हटले
की ‘आपले प्रेम एका अत्यंत सुंदर
तश्चीवर बसले आहे.’ पण ती तश्ची
कोण आहे, कोणत्या जातीची आहे,
कोणत्या रंगारूपाची आहे उंच आहे
कीं ठेंगु, तिचे राहाण्याचे ठिकाण कोणते,
हे विचारतां, ‘यांपैरीं आपल्याला कांहीच
ठाऊक नाही,’ असें उत्तर त्या तश्चाने
दिले! त्यांच्या आसेष्टांना ती तश्ची
कोण, कुठली याचा थांगपत्ता नव्हता.
तिळा कोणीच पाहिले नव्हते.
ती पण ती तश्च तुम्हात होता
कीं, आपले त्या तश्चीवर प्रेम आहे
व तिची प्राप्ति करून घेण्याची आपली
इच्छा आहे. त्या तश्चाना दुम्ही बैद्यगळ
म्हणाल कीं नाहीं? पण तुमची स्थिति
त्या तश्चानासारखीच आहे. निरर्थक
विषयांच्या चर्चेत निष्कळ काळ घालवू
नका. योग्य मार्गाने सदाचरण करून
दुःखमुक्त होण्याचा यत्न करा.’

X X X

* कटोचा स्वाद त्या कढीत बुद्धालेला
पळीला मिळत नाहीं. त्याच्याप्रमाणे सामूच्या
सहवासापासून मूर्खाला कांहीच लाभ होत
नाही.

श्रीरामकृष्णांची अमृतवाणी

लेखक : द. पां. खांडेटे

श्री रामकृष्णपरमहंस यांचे दर्शन घेण्यासाठी १८८२ सालच्या माचे महिन्यांत इंग्रजीचे एक अध्यापक श्री. महेंद्रनाथ गुप्त हे आपल्या एका मित्रासह एका दिवशी गेले होते. श्रीरामकृष्णांचे दर्शन हैं श्री. महेंद्रनाथ यांना आपल्या आध्यात्मिक विकासाच्या दृष्टीने असंत लाभदायक ठरले, परंतु त्याच्या व्यक्तिगत विकासावरोवरच त्यांची ही भेट लक्षावधि मुमुक्षुच्या दृष्टीने परम हिताची ठरली आहे. पहिल्या भेटींतच रामकृष्णांच्या विभूतिमत्वानें आकृष्ट होऊन महेंद्रनाथ त्यांच्याकडे त्यांनंतर वाचवार जाऊ लागले. रामकृष्णांच्या साक्षिध्यात असतांना तिथें जे जे संवाद होत, श्रीरामकृष्ण जो जो उपदेश करीत, तो सर्व वृत्तांत त्याच दिवशी मागाहून टिपून ठेवण्याचा क्रम श्री. महेंद्रनाथांनी सुरु केला. कित्येक वर्ष त्यांचा हा क्रम अव्याहत चालू होता. मागाहून त्यांची ही टिप्पणे पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झालीं तेव्हां त्यांना अभूतपूर्व लोकप्रियता मिळाली.

श्री. महेंद्रनाथ यांनी 'एम.' या नांवानें घेपला हा वृत्तांत श्रीरामकृष्ण-कथामृत या शीर्षकाखालीं बंगालीतून अनेक खंडांत प्रसिद्ध केला. या ग्रंथाच्या आवृत्त्यावर आवृत्त्या निवाल्या. स्वाशी निविलानंद यांनी इंग्रजीत या ग्रंथाचा अनुवाद केला. त्या अनुवादाच्याहि अनेक आवृत्त्या निवून कोंही वर्षांपूर्वी तो ग्रंथ इंग्रजीत दुर्मिळ झाला होता. त्याची नवी आवृत्ति प्रसिद्ध केल्यावरोबर तीहि अवलोकनांत संपली. आ इंग्रजी ग्रंथाला दि अपरंपार लोकप्रियता

लाभलेली आहे. आल्डस हक्सले या इंग्रज तत्वज्ञाने या इंग्रजी ग्रंथाला प्रस्तावना लिहली आहे.

हा ग्रंथ इतका लोकप्रिय द्वौष्याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे श्रीरामकृष्णांची उपदेशवाणी अत्यंत सुव्योध रीतीने आणि यथातथ्यतेने या ग्रंथांत वाचकाला ऐकविली आहे. ग्रंथ बाचीत असतांना, खरोखरीच रामकृष्ण बोलत आहेत आणि आपण जणू कांहीं प्रत्यक्ष त्यांच्या सविष्य बसून त्यांचे शब्द ऐकत आहोत, असा भास वाचकाला होतो.

श्री. महेंद्रनाथ यांच्या या कथन-कौशल्याचा थोडासा नमुना म्हणून, त्यांच्या पहिल्या भेटींचा प्रसंग त्यांनी जसा सांगितला आहे तसा तो येथे अनुवादरूपानें दिला आहे. या लहानशा भागांतहि श्रीरामकृष्णांची आध्यात्मिक महीयता, त्यांची सुव्योध व मार्मिक उपदेशपद्धति, त्यांचे सर्वे व सात्त्विक जीवन, त्यांची भावावस्था इत्यादि अनेक विशेषांचे दर्शन वाचकाला घडेल.

× × ×

एम. व रामकृष्ण यांची पहिली भेट

श्रीरामकृष्णांचा वाढदिवस होऊन थोडे दिवस लेटले होते. वसंतऋतुतला रविवार होता तो. त्या दिवशी प्रथमतःच एम., श्रीरामकृष्णांना भेटायला गेला होता. गेगेच्या तीरवर दक्षिणेश्वरला कालीमतेच्या मंदिराजवळील बांगेत, कालीबारी येथे त्या वेळी श्रीरामकृष्ण राहत होते.

रविवारी एम.ला फुरसत पुष्कळ मिळे. आपला मित्र सिधू याच्यावरोबर एम. त्या दिवशी बारंगोर येथील बागा पाहाण्यास गेला होता. प्रसत्र बानर्जीच्यां वांगेतून हिंडत असतां सिधू म्हणाला, 'गंगातरिवरील एक रम्यस्थानीं एक परमहंस राहतो. तिकडे जाणार का?' एम.ने संभवती दर्शविली आणि दोघेजण लोन्च दक्षिणेश्वरला जायला निघाले. तिहीवाजेच्या सुमारास ते मुख्य प्रवेशद्वारांनी आले व तिशून अंत शिरून ते सरल श्रीरामकृष्णांच्या खोलीकडे गेले. श्रीरामकृष्ण एका लांकडी पलंगडीवर पूऱ्येकडे तोंड करून बसले होते. हस्त-मुखानें ते ईश्वरासंबंधीं बोलत होते. खोली माणसांनी भरलेली होती. सर्वजण जमिनीवर बसले होते आणि निःशब्द शांतरूप श्रीरामकृष्णांच्या बोधामृताचे पान करीत होते.

एम. मुकाय्यानें पाहात उमा राहिला. जणू कांहीं सर्व तीर्थक्षेत्रांच्या संगमावर तो उमा होता आणि खुद शुकदेव ईश्वराची बाणी विशद करून सांगत होते किंवा श्री चैतन्य हे रामानंद, स्वरूप आणि इतर भक्त यांच्या समवेत पुरी येथील जगन्नाथाचे नामसंकीर्तन करीत होते, असे तें विश्व होते.

श्रीरामकृष्ण म्हणत होते : 'हरीचे अथवा रामाचे नांव नुसतें एकदां कानीं पडतांच तुमच्या डोळ्यांत अशु उभे राहिले, तुमचे आंग रोमांचित आले तर निश्चित : संध्यावंदन'

गरज उरली नाही; मग तुम्हांला विधि-विधानांचा त्याग करण्याचा अधिकार प्राप्त होते. किंवा खरें म्हणायचें म्हणजे अशा स्थितीत सर्व विधिविधाने, मंत्रतंत्र ही आपेक्षा गळून पडतात. मग तुम्ही नुसता हरिनामाचा किंवा रामनामाचा जप केला म्हणजे पुरे. नुसता तर हा जपहि पुरे.'

ते पुढे म्हणाले, 'संच्या गायत्रीं विर्लान होते. गायत्री ही उँमध्ये विलीन पावते.'

एम्. ने सभोवार दृष्टि टाकली आणि नवलाने तो स्वतःच्याच म्हणाला, 'किती रमणीय स्थळ आहे हे! आणि हा पुरुष तरी किती मोह बालाणारा। त्याचे शब्द किती मनोवेधक! या जागेवरून हलावेंसे देसील बाटत नाही.'

कांही मिनिटांनी त्याच्या मनांत आले, 'हे स्थान अगोदर आपण पाहून घेऊन नि मग परत घेऊन येथे वसूळा.'

सिधूबूरोबर तो खोलीबाहेर पडला. संच्याकाळची आस्ती देवळात मुरु होती. तास, घंटा, दोलकी आणि जांजा यांचा मधुर आवाज तुमदुमत होता. बोचेच्या दक्षिण दौऱ्याकडून नौबतीच्या संगीताचे सुर कानांवर येत होते. हे सर्व स्वर गंगाप्रवाहावर पसरून पुढे दूर अंतरवर तिच्या खलखलाठांत विलीन होत होते. वसंतांतील मुदु वारा वाहात होता. स्या वान्याच्या झुळुकेबोबर फुलांचा मुगांध वाहून येत होता. चंद्र नुकताच उगवला होता. जणू कांही निसर्ग आणि मानव देखेहि संच्यावंदनाची तयारी करीत होते. एम्. आणि सिधू यांनी बारा शिव-मंदिरांचे दर्तन घेतले व राधाकांत आणि भवतारणी यांची मंदिरे पाहिली. मूर्ती-समोर चाललेले भजनपूजन पाहून एम्. चै अंतःकरण आनंदाने भरून आले.

श्रीरामकृष्णांच्या खोलीकडे परत येत असता त्या दोघां मित्रांमध्ये संभाषण मुरु झाले. तिधु एम्.ला म्हणाला,

'हे देवस्थान गणी रासमणीने स्थापन केले आहे. काळी, कुणा, शिव इत्यादि विविध स्वरूपांत येथे ईश्वराची पूजा केली जाते. पुण्यक्षेत्र साधुवैराग्यांना येथे अवदान केले जाते.'

श्रीरामकृष्णांच्या मठीच्या दाराशी ते जाऊन पोचले तेव्हा दार बंद असलेले त्यांना दिसले. दागवाहेर बृंदा मोलकरीण उभी होती. एम्. हा पाश्चात्य रीतीरिचा-जांत बाढलेला; तेव्हा परवानांशिवाय दार उधळून आंत करू जायचे? या विचाराने त्यांने बृंदाला म्हटले, 'भगवान् आंत आहेत का?'

बृंदा म्हणाली, 'हो, आंत आहेत.'

एम्.—ते किती दिवस येथे आहेत?

बृंदा—इथे ते खूप दिवस आहेत.

एम्.—ते पोथ्या-पुस्तके खूप वाचीत. असतील ना?

बृंदा—पोथ्या-पुस्तके? नाही बाबा! सगळी पोथ्यापुस्तके त्याच्या जिमेवर आहेत.

एम्.ने कॉलेजमध्ये नुकताच व्यापला शिक्षणकम पुरा केलेला होता. श्रीरामकृष्ण मुर्तीच पुस्तके बाचीत नाहीत हे ऐकून त्याला आश्रयाचा घका बसला.

एम्.—कदाचित् त्यांची आतां सांय-प्रार्थनेची वेळ झाली असेल. आम्ही खोलीत गेलीं तर चालेल का? आम्हांला त्यांना भेटायची अति उत्सुकता आहे, एवढा निरोप त्यांना सांगशील का?

बृंदा—सरल आंत जा, बाळांनो, तुम्ही! आंत जाऊन बसा.

ते आंत गेले तेव्हा श्रीरामकृष्ण खोलीत एकटेच होते. लांकडी कॉनचावर ते बसले होते. नुकताच खूप घालेला होता व खोलीची सगळीं दारे बंद केलेली होती. आंत जातांच एम्.ने हात जोडून नमस्कार केला. नंतर भगवानांच्या आदेशानुसार तो व सिधू जगिनीवर बसले. श्रीरामकृष्ण त्यांना रुहणाले,

'तुम्ही कोठे राहातां? तुमचा व्यवसाय कोणता? तुम्ही बारांगोरला कां आलांत?'

एम्.ने त्याच्या प्रश्नाना उत्तरे दिली. पण त्याच्या असें निदर्शनास वाले की मधून मधून श्रीरामकृष्ण आसमंताचै भान गेल्यासारखे होत. मागाहून त्याला समजले, की ही भावावस्था अथवा स्वानंदावस्था होती. एम्. हा पाश्चात्य रीतीरिचा-जांत बाढलेला; तेव्हा परवानांशिवाय दार उधळून आंत करू जायचे? या विचाराने त्यांने बृंदाला म्हटले, 'भगवान् आंत आहेत का?'

प्रम्.—कदाचित् आपली सांय-प्रार्थनेची वेळ झाली असेल. तर्से असेल तर आम्ही जातों.

श्रीरामकृष्ण—(अद्यापि स्त्रानंदा-वस्तेत) नाही—सांयप्रार्थना? छे, तर्से कांही नाही.

व्यागली थोडे संभाषण शाळावर एम्.ने भगवानांना प्रणाम केला. आणि निरोप घेतला. श्रीरामकृष्ण म्हणाले, 'परत ये.'

घरी जात असता एम्.सारखा नवल करू लागला—'माझे मन त्याच्याकडे सारखे ओढ घेत राहावे असा हा धीर-गंभीर माणूस आहे तरी कोण? विद्वत्ता कांही नसता माणसाला थोरपण मिळविणे शक्य आहे का? किती विलक्षण आहे हे! त्यांना परत एकदा पाश्वला जायला हवै..... त्यांनीच 'परत ये' म्हध्यूमी

संगितले आहे, उच्चां किंवा परवाच्च त्याच्याकडे जाईन मी.’

एम्. ची श्रीरामकृष्णार्द्दीं जी दुसरी भेट झाली ती सकाळी आठ बाजतां अग्नेयीकडील पडवीबर. न्हावी आल होता आणि भगवान् शमश्रू करून घेण्यासाठी बसत होते, थंडीचे दिवस अद्यापि गेले नसल्यामुळे त्यांनी अंगावर एक तांबड्या धारीची शाळ घेतली होती. एम्. ला पाहून भगवान् महाले,

‘हां! तू आलास तर! ठीक! बस इथे!’

भगवानांच्या चेहऱ्यावर हास्य होते. बोलतांना त्यांच्या शब्दांत किंचित् तोतरे पणा होता.

श्रीरामकृष्ण—(एम्. ला उद्देशून) तू राहतोस कुठे?

एम्.—कलक्षयांत.

श्रीरामकृष्ण—तू इथे कुठे उत्तरला आहेस?

एम्.—मी बारांगोरला माझ्या वडील बहिणीकडे ईशन कविराज यांच्या घरी उत्तरलो आहे.

श्रीरामकृष्ण—असें? ईशनकडे का? हूं! आतो केशववें कसे आहे? तो फार आजारी होता.

एम्.—हो भीहि असे ऐकले होते लरे पण मला वाटते आतां त्यांची तब्बत ठीक असावी.

श्रीरामकृष्ण—मी मातेला नवस केला होता की केशव बरा झाल्यावर मी साखर-खोबरे अर्पण कीन. कधीं कधीं मी पशांटे जागा होऊन तिला म्हणत असे, ‘माते, कृपा कर, केशवला बरा कर. केशव जर बांचला नाही तर कल-कस्याला गेल्यावर मी बोलूं तरी कोणार्दी?’ आणि त्यावेळी मी तिला साखर-खोबन्याचा नवस केला होता.

‘मला सांग, कलकस्यास आलेल्या शका मिस्टर कुकची तुला कांही माहिती

आहे का? तो व्याख्याने हेतो है खरे कां एकदा केशव मला एक बोटीबर घेऊन गेला होता त्यावेळी हा कुक त्या मेळा-व्यांत होता.

एम्. ‘हो. मी कुकबद्दल ऐकले आहे पण त्याच्या व्याख्यानाला सी कधीं नाही. त्याच्याबद्दल मला फारशी माहिती नाहीं.’

श्रीरामकृष्ण—“प्रतापचा भाऊ येथे आल छोता. त्याला कांहीच उद्योग नव्हता म्हणून तो म्हणाला कीं आपण इथे राहतो. आपल्या बायकोमुलांना त्याने आपल्या सासन्याच्या घरी नेऊन ठेवले होते असे कल्ले मला तेव्हां मी त्याला चांगला फैलावर घेतला. नुसनी कल्पना कर. इतक्या मुलांचा बाप आहे तो. त्या मुलांने लालनपोषण काय त्याचे शेजारीपाजारी का करणार? आपल्या बायकोला व मुलांना दुसरीं लोके पोसतात याची त्याला खंतसुद्धां वाटत नाही. त्यांना सासन्याकडे सोडून यायला त्याला शरभ बाटली नाही. मी त्याला चांगला झाडला आणि नोकीरीधंदा कांहीं बघ म्हणून त्याला बजावले. नंतर तो इथून जायला तयार शाला-तुळे लग झाले आहे का?

एम्.—होय महाराज!

श्रीरामकृष्ण—(शहारून) अरे रमलाल! शिव शिव! हावें लग झालेले आहे!

कांहीतरी भयंकर अपराध केल्या-सारसा एम्. निश्चल वसून राहिला. त्याची हाषि जिमिनीवर खिल्ली होती. त्याच्या मनांत आले, ‘लग होणे ही गोष्ट इतकी वाईट आहे का?’

भगवानांनी घुटे विचारले, ‘तुला मुळेकाळे आहेत?’

एम्. ला आतां तर आपल्या काळजाचे ठोकेहि ऐकूं घेऊं लागले. तो थरथरत्या स्वरांत पुढपुटला, ‘होय महाराज मला मुळे आहेत.’

खिळ स्वरांत श्रीकृष्ण महाले, ‘अरे नशीवा! द्याला मुलेहि आहेत!’

द्या हजेरीनंतर एम्. गणेश झाला. त्याच्या अभिमानाला धका वसला होता. थोड्या वेळाने श्रीरामकृष्णांनी त्याच्याकडे सदय आणि स्लिंग दृष्टिने पाहिले व म्हटले,

‘हे पहा. तुश्यामध्ये कांहीं चांगलीं लक्षणे आहेत. कौणाहि माणसाने कपाळ, डोळे वगैरे पाहून मला ती लक्षणे कलतात. मला असे संग-तुझी बायको कशी काय आहे? तिला कांहीं आध्यात्मिक दृष्टि आहे कीं ती अविद्याच्या आहारीं गेलेलीच आहे?’

एम्.—ती चांगली आहे, पण अशानी आहे.

भगवान्—(उघड नापसंती दर्शवून) ‘आणि तू मोठा ज्ञानवान माणूस आहेस!’

अज्ञान आणि ज्ञान योमधील फरक एम्. ला अद्यापि कलायचा होता. आतां पैरीत त्याची कल्पना अद्वी होती कीं, ज्ञान जें कांहीं मिळतें तें सारे शाळांतून पुस्तकांतून मिळतें. मागाहून ही खोटी कल्पना त्याने सोडून दिली. देव जाणणे म्हणजे ज्ञान आणि देवाची ओळख न होणे म्हणजे अज्ञान, ही शिकवण त्याला मागाहून मिळाली. श्रीरामकृष्ण जेव्हां उद्गारले कीं, ‘तू मोठा ज्ञानवान माणूस आहेस!’ नेव्हां एम्. ची अहंकाराल आणली एक मोठा धका वसला.

भगवान्—वरे, तुझी श्रद्धा साकार परमेश्वरावर आहे कीं निराकारावर?

एम्. आश्चर्यचकित होऊन स्वतःशी म्हणाला, ‘जर माणसाची साकार परमेश्वरावर श्रद्धा असेल तर त्याच वेळी निराकार परमेश्वरावरहि त्याचा विश्वास कसा असेल? नि निराकारावर श्रद्धा असेल तर साकारावरहि तेव्हांच निषा कशी असेल? ह्या दोन परस्परविरोधी भावना

एकाच वेळी सत्य असणे शक्य आहे काय ? दुधासारखा पांढरा द्रव हा काळाहि असूं शकेल काय ?

एम्.— महाराज परमेश्वर निराकार आहे असा विचार करणे मला आवडते.

भगवान्— छाण ! कोणत्या तरी स्वरूपावर श्रद्धा असली म्हणजे पुरे आहे, तुझा निराकार ईश्वरावर विश्वास आहे, हे ठीक आहे, पण हेच काय तें सत्य आहे आणि वाकीचे सर्व सब शूट आहे, असें मात्र क्षणभराहि मनांत अणून नको. साकार परमेश्वराला निराकार परमेश्वरा-इतकैच अस्तित्व आहे हे लक्षांत टेव. पण दुश्या श्रद्धेला मात्र घडू पकडून राहा.

ही दोन्हीहि सारखीच सत्य आहेत असें ऐकून एम्, आश्चर्यानें स्तंभित झाला. आपल्या पुस्तकांत त्याला हे कोटीहि आदल्ले नव्हते, त्याच्या अहंकाराला हा दिसरा घका वसला, पण अजून त्याचा अहंकार पुरता जमीनदोस्त झालेला नसल्यामुळे तो भगवानांशी आणखी वाद घालू लागला.

एम्.— महाराज, एखाद्याचा साकार परमेश्वरावर विश्वास आहे असें समजा. पण परमेश्वर म्हणजे ती चिखलाची मूर्ति जास नव्हे.

भगवान्— चिखलाची कां म्हणून ? ती चैतन्याची मूर्ति आहे.

‘चैतन्याची मूर्ति’ या शब्दांचा अर्थ एम्‌ला नीटसा कळला नाही. तो भगवानांना म्हणाला, ‘पण महाराज ! जे लोक मातीच्या मूर्तीची पूजा करीत असतील त्यांना हे समजावून दिले पाहिजे की तो मूर्ति म्हणजे देव नव्हे. मूर्तीची पूजा करीत असतांना त्यांनी ईश्वराचे स्वरूप डोळ्यांयुढे ठेवले पाहिजे. मुसती मातीची मूर्ति डोळ्यांसमोर आणून उपयोगाचे नाही. माणसानें मातीची पूजा करू नये.

भगवान्— (तीक्तेने) तुम्हां

कळकतेकर लोकांची ही नेहमीची संवय आहे-च्याख्यानें शायचीं आणि दुसऱ्यांना प्रकाश दाखवायचा. आपल्याला स्वतःला प्रकाश कठा दिसेल याचा विचार करायला कोणाला फुरस्तच नाही. दुसऱ्यांना शिकविणारे तुम्ही कोण ?

‘या जगाचा जो स्वामी आहे तो प्रत्येकाल शिकवील. या जगाचा निर्माताच्या आपला खरा शिक्षक आहे. ज्यानेहे चेद्रसूर्य माझेसे, पशु, आणि इतर सर्व जीवजात निर्माण केले आहे, सांच्या योगक्षेमाची ज्यानेव्यवस्था केली आहे, ज्यानें आर्ह-बापांना मुले दिलीं आहेत आणि त्यांचे लालन-पालन करण्यासाठी आईबापांना प्रेमभावना दिली आहे तो विश्वनाथ आपला खरा पुरु होय. ईश्वरानें किंती गोषी केल्या आहेत ! तोच ईश्वर लोकांना भक्तीचा मार्ग दाखविणार नाहीं काय ? जर लोकांना शिकवणुकीची गरज असेल तर तो ती पुरी करील, तोच आपला अंतःस्थ मार्गदर्शक आहे.

‘अशी कल्पना कर कीं मूर्तिपूजा करणे हे चुकीचे आहे. पण या मूर्ति-पूजेच्या मार्गानें भक्त आपलाच धांवा करीत आहे हे देवाला कळत नाही का ? तो त्या पूजेनेहि संतुष्ट होईल. दूसर्यावहल आपले डोके कां दुखवून धावें ? तुं स्वतः आपल्यापुरतो ज्ञान व भक्ति यांची प्राप्ति करून घेण्याची लक्ष्यपट कर म्हणजे ज्ञाले.’

यावेळी एम्‌ला असें वाटले की आपला अहंकार अगदी साफ भरडला येला ! तो स्वतःशरीरच म्हणाला.

‘होय ! हे म्हणाले तेच खेरे आहे, मला दुसऱ्यांना शिकविण्याची नसली उठाठेव कशाला हवी ? मीं स्वतः तरी ज्ञान करून घेतले आहे का ? माझी ईश्वरावर खरी भक्ति आहे काय ? मला स्वतःला पुरेसे अंथरुण नाहीं आणि मी माझ्या मित्रांना मारे माझ्या अंथरुणांत

भागीदार व्हायला आमंत्रण देतों आहे। मला ईश्वराची थोडीहि ओळख नाही आणि तरीहि मी इतरांना उपदेश करण्याचा आव आणीत आहें ! किंती खुला मी ! दुसऱ्यांना शिकवायला ‘ईश्वर’ म्हणजे कांहीं गणित-इतिहास अथवा साहित्य द्यासारखा विषय नव्हे. छे ! ईश्वराचे कोडे असंत गूढ आहे. हे म्हणतात तें मला पुरेपूर पटते.’

भगवानांवरोबरचा एम्‌चा हा पहिला-आणि आनंदाची गोष्ट म्हणजे शेवटचा बादविवाद.

भगवान्— तुं मातीच्या मूर्तीची पूजा करण्यासंबंधी बोलत होतास, भूर्ति अगदीं मातीचीच व्यसली तरी तशा पूजेचीहि आवश्यकता असते. ईश्वरानेच पूजेचे भिन्न भिन्न मार्ग उपलब्ध करून दिले आहेत. ज्ञानाच्या ज्या अवश्येत भाणूस असेल त्या अवश्येला अनुरूप असे विविध मार्ग जगविण्यानें निर्माण केले आहेत.

‘आपल्या निरनिराळ्या मुलांना पचतील असे निरनिराळे पदार्थ आहे शिजविते. समज, तिला पांच मुळे आहेत. मासळी आणलेली आहे. ती एकाच मासळीचे विविध जिज्ञास तयार करते. पिलव, अंबटातीस्त, भाजलेला तुकडा असे अनेक पदार्थ ती बनविते. मुलांच्या चवी आणि त्यांची प्रचंपशक्ती यांना अनुरूप पदार्थ करून ती त्यांना बाढते.

‘तुला कळले कां मी काय म्हणते तें ?’

एम्— (वीनीतपणे) होय महाराज ! मला असें एक विचारायचे आहे-ईश्वरावर आपले मन एकाग्र करण्याचा मात्र कोणता !

भगवान्— ईश्वराचा सदैव नामज्ज करणे, त्याचे गुणसंकीर्तन करणे आणि सत्संग रासले हा मार्ग आहे. मधूनवरमा

देवभक्ताच्या आणि संतांच्या भेटीला जावै. दिवसरात्र मन जर संसारांतच गुंतलेले असलें तर तें ईश्वराकडे बळणे शक्य नाही. सांसारिक कर्तव्ये नि जबाबदाऱ्या यांत गुंतलेले मन ईश्वरचितनांत स्थिर राहू शकणार नाही. अधूनमधून एकांतवास पत्करून ईश्वरचितनांत निमग्न हेऊन राहणे अव्यावृद्धक आहे. देवावर मन स्थिर करणे ही फार अवघड गोष्ट आहे. प्रारंभी ती अतिविकट वाटेल. एकांतांत राहून घ्यानाचा अभ्यास केला म्हणजे मग ती सुकर होते. झाड कौवळे असते तोंवर त्याच्या भोवतीं कुंपण अवश्य हवै. नाहीतर गुरुंदोरे केवळांच त्याचा फक्त उडवितील.

‘घ्यान करण्यासाठीं एखाद्या कौपन्यांत एकांतात बसावै, अथवा रानांत जावै. नित्य काय आणि अनित्य काय? याचा विवेक सदोदित करीत राहिले पाहिजे. ईश्वरच एकमेव सत्य आहे, तेंच एक नित्य तस्व आहे, बाकीचे सर्व अनित्य आहे, अशाश्वत आहे—असा नित्यानित्य विवेक करून आपल्या मनावरील अनित्य वस्तूची पकड घेणी करावी.

एम.—(विनाशाने) जगांत माणसानै करै राहावै?

भगवान्—आपलीं सर्व कर्तव्ये करावीं, पण मन भाव सदैव. ईश्वरावर असावै. बावकामुळे, आईबाप यांच्यासह संसार करावा, त्यांना नीट जपावै, त्यांच्या वर खूप माया करावी; परंतु अखेर ही आपलीं कोणी नव्हेत ही जाणीव अंतरंगात नित्य जागृत ठेवावी.

‘श्रीमंताच्या घरची मोलकीण घरांतलीं सर्व करून करते. पण तिचे मन मात्र सारखे वावरत असते तिच्या खेळांतल्या स्वतःच्या घरांत, घन्याच्या मुलांना ती स्वतःच्या लेंकराप्रमाणे वाढविते. ‘माझा रामा,’ ‘माझा हरी’ अशा आपुलकीच्या नंवानेच ती त्यांना हांका मारते. पण मनांत तिला पक्की

जाणीव असते की हीं मुळे आपलीं कोणी नव्हेत.

‘कांसव पाण्यांत फिरते. पण कांसव-मादीचे मन कुठे जडलेले असते ठाऊक आहे का? किनाप्यावर तिने ज्या जागीं अंडी घाटलेलीं असतात त्या जागेवर चित मन गुंतलेले असते. संसारांतलीं सर्व कर्तव्ये यथास्थित करा पण चित सदोदित परमेश्वरावर ठेवा.

‘परमेश्वरमुक्ति जागृत न ठेवतां जगांत तुम्हीं उत्तरालोत म्हणजे संसाराच्या पाशांत तुम्हीं अधिकाधिक जखलले जातां. संसारांतील अनेक भये, दुःखे आणि यातना हीं तुम्हाला पूर्णपणे वेळून टाकतात. सांसारिक गोष्ठींचा विचार जितका जास्त होतो तितकी त्यांच्यावद्दलची आसाक्ति मोठी होते.

‘फणस फोडायचा असला म्हणजे प्रथम हाताला तेल चोलावै. असे तेल चोलणे नाहीं तर फणसाचा चौक हाताला चिकटून राहतो नि कांहीं केल्या तो निघत नाही. तसेच ईश्वरभक्तींचे तेल प्रथम मिळवा आणि मग जगांतलीं करतव्ये करण्यासाठीं पुढे सरसावा.

‘ईश्वरमुक्ति प्राप्त करून घेण्यासाठीं माणसाने निवांत जागीं गेले पाहिजे. लोणी काढायचे असलेले म्हणजे प्रथम दुधाचे दर्ही बनविण्यासाठीं तें निवांत ठिकाऱ्या ठेवावे लागते. दूध जर फासच दुचमळत राहिले तर घट दर्ही लागत नाही. दर्ही लागल्यावर इतर कामे बाजूस ठेवून बाजूला बसून तें दर्ही नीट बुसल्यावे लागते. तेव्हां मरशच लोणी मिळते.

‘दुसरे असे की एकांतात ईश्वराचे घ्यान केले असतां चित्ताला जान, अनासाक्ति आणि मुक्ति यांची प्राप्ति होते. पण हैंच मन सांसारिक गोष्ठींनी सदैव भरलेले असलेले म्हणजे त्याचा अधःपात होतो. संसारांत फक्त कनक-कामिनीचा तेवढा विचार असतो.

‘जग हैं पाण्यासारखे आणि मन हैं

दुधासारखे आहे. पाण्यांत दूध ओतले कीं ती एकजीव होतात; मग त्यांदून निमेल दूध तुम्हाला आढळत नाही. पण दुधाचे दर्ही बनवून तें बुसदून लोणी काढले आणि हैं लोणी पाण्यांत ठेवले तर तें मिसळत नाही; तें पाण्यावर तरंगत राहते. तसेच निवांत जागीं साधना करून जानभक्तीचे लोणी प्रथम मिळवा. म्हणजे मग हैं लोणी जगाच्या पाण्यांत तुम्हीं टाकलेत तरी तीं दोहीं एकमेकांत मिसळणार नाहीत. लोणी पाण्यावर तरंगत राहील.

‘ह्यावरोवरत्त नित्यानित्यविवेक हवा. कनक-कामिनी अशाश्वत आहेत. ईश्वर हीच काय ती नित्यवस्तु आहे. माणसाला पैसानें काय मिळते? अब, वस्तु आणि आसारा—याहून अधिक कांहीं नाही. ईश्वराचा साक्षात्कार करून घेण्यास पैसाचा कांहीं उपयोग नाही. तेहां पैसा हैं जीविताचे सध्य कधीच होऊ शकणार नाही. नित्यानित्यविवेक तो हा. समजले का?’

एम.—‘होय महाराज! हल्ळीच मी ‘प्रबोध चंद्रोदय’ शा नांवाचें एक संस्कृत नाटक वाचले. त्यांत नित्यानित्यविवेक हा विषय आहे.’

भगवान्—‘हा! कोणती वस्तु नित्य, कोणती अनित्य याचा विचार हा नित्यानित्यविवेक. असे पहा—पैसा अथवा देवणा दैह हांमध्ये वस्तुतः काय आहे? विचार केला म्हणजे असे आढळेल कीं अगदीं एखाद्या तिळेतमेचे शरीर घेतले तरी तें हाडे, चरबी, मांस आणि इतर उवगवाण्या वस्तूंचें बनलेले असते. हा असल्या वस्तूकडे आकृष्ट होऊन ईश्वराचा विचार पडावा असे माणसाने कां करावै? याच्यासाठीं माणसाने ईश्वराकडे पाठ कां फिरवावी?’

एम.—‘ईश्वराचे प्रत्यक्ष कर्शन घेणे शक्य आहे काय?’

भगवान्—‘होय, खांवाने शक्य आहे.

मध्यूनमध्यून एकलतवारांत राहवें, देवाचे नामस्मरण करावें त्याच्या यशाची गार्णी गावीत, नित्यानित्यविवेक सदैव करीत असावें—ईश्वराचे दर्शन होण्यासाठी योजावयाची ही साधने आहेत.

एम—‘कोणत्या परिस्थितींत ईश्वराचे दर्शन घडते?’

भगवान्—‘अत्यंत तळमळ लग-लेत्या अंतःकरणानें ईश्वराचा धांवा करु म्हणजे तो नकी तुम्हांला दर्शन देईल. नाथको व मुलं यांच्यासाठी घंगळमर अश्रु डोळ्यांतून काढणारे लोक आहेत. पैशासाठी अश्रुचा पूर वाह-विणारे लोकहि आहेत. पण ईश्वरासाठी डोळ्यांतून पाणी काढणारा माणसु कुर्ऱे आहे? खन्या तळमळीनें आणि जिवाच्या आकांतानें त्याच्यासाठी तुमच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहू द्या.’

असेहे म्हणून भगवानांनी आपल्या आतांच्या उद्गारांना अनुरूप असेहे एक गारे म्हण्यासु सुखवात केली. तें गारे संपत्यानंतर भगवान् पुढे म्हणाले, ‘तळमळ ही वारक्त उषःकाला-सारखी आहे. उषःकालाच्या भागोमाग सूर्याचे भागमन होते. तसेहे तळमळीच्या पाठोपाठ ईश्वरदर्शन होते.

‘संसारी माणसाला सांसारिक वस्तूची हांव असते; मुलाला आईची ओढ असते; पतलील सुशील पत्नीचे प्रेम असते; संसारी माणसांची ही हांव, मुलाची ही ओढ आणि फीची ही प्रीति हा तिन्हीचे एकवटलेले आकर्षण जितके प्रसव बनेल, तितके प्रसव आकर्षण तुम्हांला ईश्वरबद्दल वाहू लगले म्हणजे ईश्वर स्वतः होऊन आपले रूप तुमच्यापुढे प्रकट करतो. या अशा एकवट तळमळीनें ईश्वराकडे तुमचे चित्त ओढ घेऊ लागले म्हणजे मग ईश्वरदर्शन तुम्हांला साध्य होते.

‘यांतला मुद्दा असा अहे की, आई मुख्यकर प्रेम करते, नव्या आपल्या कुलीऱ्या कल्पीकर प्रीति करतो असायि

संसारी माणस संपत्तीची ओढ बाळगतो, तसेहे उत्कट प्रेम ईश्वरावर असले पाहिजे. या तिन्ही प्रेमांच्या ओटीची गोलावेरीज करा, तिन्ही आकर्षणे एकत्र मिळवा आणि त्यांन जी अनुकूल ओढ निर्माण होईल ती उर्वस्ती ईश्वरचरणी लागेल असेहे करा. हे केलेत म्हणजे ईश्वर तुम्हांला लासु मेटेल.

‘अत्यंत आर्त अंतःकरणानें ईश्वराची प्रार्थना करणे हे अत्यंत अवश्य आहे. मांजरीचे पिल्लवू नुसतें ‘स्पांव स्पांव!’ म्हणून कोवळ्या आवाजांत आकदत असते. तेवढेंच त्याला ठाऊक नघतें. पण मांजरीनें तो आवाज ऐकला रे ऐकला कीं ती कुठेहि असली तरी पिल्लाकडे धांवत थेते. मांजरीच्या त्या पिल्लाप्रमाणे आर्त अंतःकरणानें ईश्वराला आलविलै तर तो धांदून आव्यालेरीज राहणार नाहीं.’

~~~~~* * ~~~~~
* हवेची खोली म्हणून पक्कादी स्वतंत्र खोली नाहीं, सर्वच सोलांतून हवा पाहिजे; तसेच धर्म म्हणून स्वतंत्र विषय नाहीं, सर्व व्यवहारांतच धर्म पाहिजे.

—आचार्य विनोदा भावे

शिरडी संस्थानचे सभासद व्हा

सर्व साईभक्तांना आमची प्रेमाची विनंती आहे की, त्यांनी शिरडी घेशील श्रीसाईबाबा संस्थानचे सभासद होऊन बाबांच्या कायीत सहभागी व्हावें.

संस्थानचे व्याश्रयदाते होणारास रु. ५०० शुल्क

” बाजीव सभासद ” ” १०० ”

” सामान्य ” ” ५ ” वार्षिक

सभासदास खालील अधिकार मिळतात

- १ रामनवमी, गुरुपौर्णिमा व पुण्यतिशीचा प्रसाद धरणेचता मिळतो.
- २ निवडणुकीच्या वेळी मतदानाचा अधिकार असतो, व समितीचा सभासद. त्या नात्यानें उभेदवार म्हणून उर्में रहातां थेतें.
- ३ सर्वसाधारण सर्वेत हजर राहिन संस्थानच्या कारभाराबद्दल सूचना किंवा प्रश्न विचारण्याचा अधिकार प्राप्त होतो.
- ४ संस्थानचा वार्षिक अहवाल धरणेचता मिळतो.

‘श्रीसाईबाबा संस्थान, २५ वँक स्ट्रीट, फोर्ट, मुंबई ने. १’ हा पत्थावर दोन आण्यांचा स्वेच्छ पाठविल्यास सभासदाच्या अर्जाचा तक्ता पाठविला जाईल.

—चिटप्रीस.

महायोगी श्रीरमण भगवान्

: लेखक :
ना. वा. गुणाजी

श्रीसाईंलीला, वर्ष ३०, एप्रिल मेरे जून १९५३ चा अंक कुसरा, पान १३ वर श्रीमती सुशीलादेवी भक्त, बालभुवन, ११ वा रस्ता, खार (मुंबई) यांचा असा अनुभव प्रसिद्ध झाला आहे की, त्यांना शिरडी येथील गुरुपादुकेजवळील शंकराच्या पिंडीमार्गे जो बांधांचा फोटो आहे त्यांचे ददर्श झोतांच त्यांनी श्रीरमणमहर्षीनांच प्रत्यक्ष पाहिल्याचा भास झाला, इतकेच नव्हे तर त्यांचेबरोबर असेलेस्या श्रीमती डोंगरे यांनाहि तसाच भास झाला. त्यानंतर श्रीसाईंलीलेच्या पुढील म्हणजे तिसऱ्या अंकांत पान ५४१५५ वर, श्रीसाईंबाबा आणि श्रीरमणभगवान था दोघांचे उपदेश (शिक्षण) देऊन हे दोघे देहानें जरी भिन्न दिसले तरी ते आपल्या स्वरूपाने—आत्मस्वरूपाने एकच आहेत असे ‘आत्मविद्या’ या माझ्या लेखांत सप्रमाण दाखाविले आहे. थोड्याचा अलंकारिक भाषेत सांगावयाचे म्हणजे श्रीसाईंबाबा आणि श्रीरमणभगवान हे आमचे दोन नेत्र असून त्यांच्यायोगे प्राप झालेली दृष्टी ही मान एकच असून ती अध्यात्मिक आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही.

श्रीरमणभगवान यांनी नुकतीच म्हणजे ता. १४।४।१९५० ला महासमाधि घेतली. त्यापूर्वी त्यांची कीर्ति जगभर पसरली होती आणि तदनंतर ती आतांहि पसरतच आहे. त्यांचे चरित्र व सदुपदेश यांचा प्रसार करण्यासाठी ‘दि कॉल डिव्हाईन’ (The Call Divine) नांवाचे इंग्रजी मासिक भूतानिवास माझंगा—मुंबई शें त्यांच्या भक्तमंडळीनं दोन अडीच वर्षीपासून उत्तम रीतीने चालू ठेविले आहे. मराठी वाचकांसाठी तज्जी सोय

अद्याप झालेली दिसत नाही. तरी त्यांची जिशासा तुझ करण्यासाठी काही मराठी मासिकांतून श्रीरमणभगवानांविषयी लेख प्रसिद्ध होत आहेत. त्यांतील माहिती बरोबर नसल्यामुळे वाचकांचा गैरसमज होऊन नये म्हणून त्यांचेविषयी यथार्थ विवेचन देण्याचा प्रयत्न केला जात आहे आणि वर सांगितल्या प्रमाणे श्रीसाईंलीलेतच प्रसिद्ध करण्याचे योग्य बाटल्यामुळे त्या मासिकांतच तो आम्ही प्रसिद्ध करीत आहो.

महायोगः—आमच्या शास्त्रग्रंथांमध्ये मोक्षप्राप्तीसाठी चार साधने किंवा योग (१) कर्मयोग, (२) भक्तियोग, (३) गुजयोग आणि (४) ज्ञानयोग, सांगितले आहेत. साधकांना आपल्या आवडीप्रमाणे आणि आणि लायकीप्रमाणे यापैकी कोणते तरी योग अभ्यासावे लागतात. या योगांचे साधन करीत असतां साधकांचा अहंकार थोड्याबहुत प्रमाणांत शिळ्क रहतोच. श्री रामकृष्ण परमहंस म्हणतात की—‘आमि एक वारे त्याग हयना, ताई यदि जावेना, तबे थाकश्याल इश्वरेर दास हये.’ (श्रीरामकृष्ण—कथामृत बंगाली, भाग ३, पान २२७)—‘मी किंवा अहंकार पूर्णपणे नाहींसा होत नाहीं, तेव्हा तो जात नाहीं, तर त्या लबाडाले इंश्वराचा दास म्हणून याहू द्यावै.’ पण हे योग कोणासाठी आचरण करावयाचे त्याचा शोध करणे याला श्रीरमणभगवान आत्मानेषण किंवा आत्मविचार असे म्हणतात. ‘अहमयं कुतो मवति चिन्ततः। अयि पतत्यं निजविचारणम्॥’ (उपदेशसार १९)—कुडुनी मी उठे, त्याची हुडकिता। मीपणा गळे आत्मशोध हा? आत्मविचार—आत्मशोध हा वरील चार योगांमुळे निराळा व ऐष आहे.

नांत त्वा चारी योगांचा समविश देतो; स्थृत याला 'महायोग' असें म्हणतात आणि ज्यांनी याचा शोध व प्रसार केला त्या रमणभगवानाला 'महायोगी' असें म्हणावें. (पहा, महायोग-इंग्रजी, तिसरी आष्टुति पान, २१५.)

त्यांच्या चरित्रांतील तीन मुख्य भाग ‘नाऽहं देहो’

(१) वयाच्चा १३ व्या वर्षी आपण भरणार असें त्यांना बाहून त्यांचे मनांत धडकी भरली. त्या वेळी कोणत्याहि आसाच्या किंवा मानवी गुरुस्या साहाय्याशिदाय 'आपुले भरण पाहिले यांने झोळा। तो जाहल सोहळा अनुभम' हे त्यांनी प्रत्यक्ष अनुभवून बाहून 'नाऽहं देहो' आपण देह नमें, अशी पूर्ण खात्री करून घेतली.

‘कोऽहं ? सोऽहम्’

(२) नंतर, आपण देह नव्हे तर कोण? (कोऽहं) याचा शोध करण्यासाठी परमात्माच्या प्रेरणेनुसार ते अरुणाचली आले आणि त्यांनी पूर्ण विचार करून आपण परमात्माच आहों (कोऽहं) असा पूर्ण अनुभव मिळविला आणि तो दद केला. हा अनुभव इतका जोरदार हीता की, त्याची वाचा वंद पडली, विचाराक्ति खुंटली आणि देहस्मृति हरपली. या विदेह स्थितीत त्यांनी करीव वर्षे एकान्तवासांत आणि मौनांत काढली.

‘आपण तरोनि विश्व तारा’

(३) यांत सांगितल्याप्रमाणे ते आपण स्वतः तरुन विश्वाला गारण्यासू मोक्षाची पाणपोई घालून अरुणाचली येऊन उपनिषदांत सांगितलेली गळून इदयविद्या त्यांनी स्वप्रयत्नांनी स्वतः इस्तगत केली आणि त्या विद्येचा बोध त्यांनी आबाल-बृद्धांना-क्षीपुरुषांदिकांना आज अर्धे शतक मोक्षेपणे केला. त्यांनी हे काम महासमाधि घेईपर्यंत (ता. १४४११९५० पर्यंत) अव्याहत चालविले होते. आतां महासमाधीनेतराहि ते आपले काम पूर्वकृत किंवा त्याहून अधिक चांगल्या रीतीने चालू ठेवितील अशी भाशा आहे.

अरुणाचल

भीरमकृष्ण परमहंसाचे नांव जसे गंगातटाकीच्या दक्षिण-क्षरदीर्घी संलग्न झालेले आहे, तसेच भीरमणभगवानांचे नांव अरुणाचलाची झालेले आहे. 'काशयां मरणान्मुक्तिः स्वरणादरुणाचले' अर्थे एक वचन आहे. त्याचा अर्थ असा कीं काशीक्षेत्रामध्ये हेद ठेविला असतां मुक्ति मिळते, पण अरुणाचलाच्या तुसल्या मरणानें मुक्ति मिळते. काशीक्षेत्र सर्वोना माहीत आहे, पण अरुणाचल क्षेत्राची इकडच्या भागात माहिती नसल्यामुळे त्याचा परिचय करून देणे जरूर आहे.

श्रीसार्व ऋजु

ज्योतिर्लिंग

दक्षिण भरतांत पंचमहभूतांची निदर्शक अर्शी पांच पवित्र क्षेत्रे आहेत. त्यांना पंचलिंगे असें म्हणतात. पृथ्वी-तत्त्वांचे क्षेत्र तिरुवरुद्धार, म्हणजे तंजावर, आपतत्वांचे क्षेत्र जंबुकेश्वर, तेजतत्त्वांचे क्षेत्र तिरुवन्नामलै म्हणजे अरुणाचल, नायुतत्त्वांचे क्षेत्र काळहस्ती आणि आकाशतत्त्वांचे क्षेत्र चिंदंबर असें म्हणतात. यांपैकी तिसऱ्या क्षेत्राला ज्योतिर्लिंग असेहि नांव आहे.

तिरुवन्नामलै:—तामिळ भाषेत तिरुवन्नामलै याचा अर्थ (तिरु=पवित्र, वन्ना=अरुण, मलै=पर्वत) पवित्र अरुणाचल असा आहे. तिरुवन्नामलै हे स्टेशन साऊथ इंडियन रेल्वेच्या काटपाडी ते विलुपुरम् या लाईनवर असून काटपाडी-हून ८८ मैल आहे. हा गांव बराच मोठा असून डॉगरांच्या पायथ्याशी बसलेला आहे. या गांवांत श्रीअरुणाचल नामक दिवांस चार मोठी व उंच गोऱुरे आहेत आणि देवालयांसमोर्बद्धी उंच दगडी तटबंदी आहे. या देवालयांचे मार्ग अरुणाचल पर्वत आहे. हा पर्वत शिवलिंगाच्या आकाराचा असून त्याचे सभोवार आठ मैल चांगली सडक (स्त्रा) आहे. या स्त्र्याला 'प्रदक्षिणापथ' असें म्हणतात. प्रत्येक मंगळवारी या स्त्र्यालांने भाविक लोक अरुणाचल पर्वताला प्रत्यक्ष शिवलिंग मानून सावकाश, न बोलतां प्रदक्षिणा वालीत असतात. प्रतिकर्षी कार्तिक शुद्ध पक्षांत पंचमी ते पौरीमेपर्यंत दहा दिवस या क्षेत्रांत अजमासै एक लाल लोकांची याचा भरत वर्षात. दशमी दिवशीं सायंकाळीं अरुणाचलाच्या शिलरावर किंयेक मण कापूर व तूप यांची एक प्रचंड ज्वाला पेटविली जाते; तोंच अरुणाचलाच्या देवाल्यांदून देवाची स्वारी पालखींतून प्रदक्षिणेसाठी बाहेर निघते. आणि ही ज्वाला दृष्टीस पडतांच आपणांस प्रत्यक्ष तेजोवयम परेश्वरांने दर्शन झालें अर्थे आजुबाजूचे सर्व लोक मानून भक्तिभावानें नमन करितात आणि कांही काळ संसार विसरून अरुणाचलांचे-परम ज्योतीचे घ्यान करितात. या पर्वताच्या दक्षिण बाजूच्या पायथ्याशी पालीतीर्शीजवळ रमणाश्रम स्थापन झालेला आहे. या आश्रमात श्रीरमणभगवान इ. स १९२२ सालापासून महासमाधिपर्यंत राहत असत. आणि आतांहि सूखमदेहानें त्यांचे तेथें बास्तव्य आहेच, असा अनेक भक्तांचा अनुभव आहे.

आतो आपण त्यांच्या जीवनचरित्राकडे वळू.

जन्म व बालपण.—गेल्या शतकांत मद्रास इलाहाबाद रामनाथ जिल्हांत मुहुरेहून तीस मैलांवर त्रिशूलपूर (तामिळ नांव: तिरुवुल्ळी) नांवाच्या एका लहानक्षया गांवांत सुंदरमय्य

नांवाचे पारशार गोत्री श्रावण रहत असत, प्रथम ते अर्जदस्त वैगेरे लिहून देण्याचे काम करीत असत, पण पुढे ते मुखत्यार वकील बनले. ते स्वभावानें करारी, निश्चयी, सहनशील व मनुष्यांची व वस्तूंची योग्य पारख करणारे असून त्यांचे घर सर्वोना मुकद्दमार झालेले होते. त्यांना त्यांची साध्यी पत्नी श्रीमती सौंदर्यांबा (तामिळ नांव : अलगम्मा) हिन्द्यापासून तीन पुत्र व एक कन्या अर्दीं चार अपत्ये झाली. जेष्ठ पुत्र नागास्वामी याचा जन्म १८७८ साली, द्वितीय पुत्र व्यंकटरमण (रमणभगवान) यांचा जन्म ता. ३० डिसेंबर १८७९ रोजी आणि कनिष्ठ पुत्र नागासुंदर (निरंजनानंद, रमणाश्रमाचे सर्वाधिकारी) याचा जन्म १८८६ साली झाला. व्यंकटरमण यांचे बालपण इतर सामान्य मुलांप्रमाणे गेले. विशेष असे कांही त्या वेळी त्यांच्यांत दिसून आले नाही. त्यांची बुद्धि साधारण इतर मुलंसारखीच; पण खेळाकडे अधिक प्रवृत्ति, कुस्ती लढणे, मारामारी करणे, पोइणे व इतर मर्दानी खेळ यांत ते नेहमी रमत व भाग घेत, त्यांचे प्राथमिक शिक्षण त्यांच्या जन्मगांवांच झाले. तदनंतर पुढील शिक्षणासाठी ते एक वर्ष दिल्लीगड येथे राहून दुध्यम शिक्षणाकरितां मधुरा येथे आपल्या चुल्याचे जाऊन राहिले.

तरुणपण.—तरुणपणी विशेष लक्षांत टेवण्याजोग्या अशा दोन गोष्टी त्यांच्यांत दिसून आल्या. (१) दिवसा जागृत अवस्थेत ते नेहमी विचाराच्या तंद्रीत असत, (२) त्यांची झोप पार गाढ-कुंभकर्णी होती. या कुंभकर्णी अवस्थेचा फायदा त्यांचे सहाय्यायी व खेळगडी केल्याकेल्यांने घेत असत. जागृत अवस्थेत ते त्यांना बचकून असत, पण निद्रावस्थेत ते त्यांना बाहेर नेत आणि त्यांच्या अंगभर प्रहार करून परत खोलेत आणून सोडीत. पण त्यांना त्याचा गंधावि नसे. ही अवस्था म्हणजे एकाग्रता अथवा समाधि-अवस्था याची निशाची किंवा दर्शक आहे असे मानसशास्त्रावेते म्हणतात.

अरुणाचलस्मृति.—मदुरा येथील हायस्कुलांत अभ्यास करीत असतां १८९५ च्या अखेरीस त्यांच्या गांवचा एक आत त्यांना भेटला. कोठून वाला आपण, असे त्यास विचारात ‘अरुणाचलाहून’ असे त्याने उत्तर उत्तर दिले. अरुणाचल हा शब्द एकात्म त्यांचे मनात आदर, पूज्यता, पावित्र्य, आनंद आणि ईश्वराचे सर्वव्यापी अस्तित्व इत्यादि पवित्र भावना जागृत झाल्या आणि ते एकदम उद्वारले—‘काय अरुणाचलाहून आपण आला ! कुठे आहे तो अरुणाचल ?’ ही त्यांची वृत्ति पाहून त्या आसाला आश्चर्य बाढऱ्ये, आणि त्याने उत्तर दिले की, ‘तुला तिरुवन्नमूले माझी नाही का ? तिरुवन्नमूले म्हणजेच अरुणाचल.’ या उत्तरानें त्यांची तात्पुरती शांति झाली असे दिसले.

पेरियापुराण.—याच मुमारास त्यांच्या चुलस्याने कोणा-कडून तरी मागून अणलेला पेरियापुराण नांवाचा ग्रंथ त्यांना वाचावयास भिळाला. त्यांच्या वाचनांवील हाच पहिला धार्मिक ग्रंथ होय. तो त्यांना फार आवडल्यामुळे त्यांनी तो लक्ष्यपूर्वक मन लावून वाचला. त्यांत दिलेली ६३ तामिळ संतांची चरित्रे, त्यांची निष्काम भक्ति, त्यांच्या उच्चल स्वार्थत्याग, त्यांची अचल श्रद्धा आणि त्यांचा अमृतानुभव इत्यादि वाचून त्यांना अपरिभित आनंद झाला आणि आपणाहि त्यांचे सारखे व्हावे असे त्यांचे मनांत भरले. कांही कालानंतर ही त्यांची वृत्ति मावळली आणि ते पुन्हां आपल्या नेहमीच्या व्यवसायांत उंतले. या वेळी ते इंग्रजी सहाव्या इयर्चेत होते.

‘आपुले मरण पाहिले म्हा डोळां’.—त्यानंतर १८९६ साली म्हणजे वयाच्या सतराब्द्या वर्षी त्यांच्या आयुष्यांत कांति करणारा असा एक अद्भुत प्रसंग घडून आला. त्याची हकीगत स्वतः भगवानांनी सांगितली, तिचा आशय असा—“एके दिवरीं मदुरा येथे चुल्याच्या धरी माडीवर मी एकटाच बसले असतां, एकाएकी माझ्या मनांत मूल्यूची घडकी भरली. मी आतां मरणार असे मला चाढू लागले. असे कांवाढू लागले हे मला समजले नाही. मित्रांचा, आतेषांचा किंवा डॉक्टरांचा सल्ला घ्यावा असेहि वाटले नाही. हे संकट किंवा कोडैं मीच स्वतः सुडवावै असा निश्चय केला. प्रथम, मरण म्हणजे काय चीज आहे हे तरी पाहू, असे म्हणून मरणाचा अनुभव घेण्यास मी सुरवात केली. इस्तपादादि अववयव पसरून ताठ केले. मध्यासारखी शरीराची टेवण केली. मरणाचा ‘सीन’ (देखावा) हुनेहून साधण्यासाठी मीं माझे तोंडहि बंद केले, औंठ आवळले, डोळे मिटले आणि शासद्वि बंद केला. याणि म्हटले की, आतां हे शरीर तर मेलेच. वाला आतां स्मशानांत भेजून जातील आणि जाळून भस्म करतील. पण काय चमत्कार सांगावा ! लगेच त्या क्षणीं दुसरा एक विचार मनांत उद्भवला की, शरीर हे तर मेले खेणे, पण मी कांही मेलौ नाही. शरीर जड व अचेतन झालै खेणे, पण शरीराच्या पलीकडे (आंत) ‘मी’ म्हणून कोणी तरी हे मरण पहाणारा आहेच. ती वस्तु कांही नष्ट झाली नाही. शरीराहून निराळ्या अशा त्या वस्तूचा मला भास होत आहे. तेव्हां शरीराहून यिक्क अशी चेतन वस्तू चिद्रस्तु मी आहे, असे ठाम ठरले, तकर्ने किंवा बादविवादाने ही गोष्ट ठरली नाही. मला तर तिचे एकदम प्रत्यक्ष जानव झाले. वस्त, मूल्यूची घडकी जर्दी भरली होती तशी ती लगेच पार नाहीशी होऊन गेली. तेव्हांपासून ‘मी’ म्हणजे देह नसून शाश्वत सनातन चिद्रस्तु किंवा विच्छकि आहे अशी माझी मावना कधीहि नाहीशी झाली नाही, इत्यादि. श्रीतुकापममहाराजांनी म्हटल्या-प्रमाणे ‘मरण माझी मरोन गेले। मज केले अमर ॥’ अशीच त्यांची स्थिति झाली.

‘तो जाहुला सोहुला अनुपम्य’.—हा अनुभव आख्या नंतर त्यांचा स्वभाव पूर्ण पालटला. त्यांच्या खूबीच्या संवयी सर्व गेल्या. आतां त्यांना एकान्तवास कार आवऱ्ह लागला. अपणांत आपण रमावै असें त्यांना वाढू लागले. अशाविषयी आवडनावड नाहीची शाळी. प्रसंगोपात्त जे कांही मिळेले ते अन्न, रुचि-वास-तन्हा इत्यादि गोष्टीकडे न पाहतां ते सेवन करू लागले. मदुरा वेथील मीनाक्षी-सुंदरेश्वर देवालयात जाऊन तेथील शिव, मीनाक्षी, नटराज आणि त्रेषष्ठ तामिळ संत यांच्या भूर्तीपुढे तासचे तास ते उमे राहून मक्किभावाने प्रार्थना करू लागले.

महाभिनिष्करण.—पण ही त्यांची रुचि, त्याचे तुलते व बडीलबंधु यांना विलकुल आवडली नाही. त्यांना वाटले की, हा दुश्शार व द्वेषकरु मुलगा विघडत चालला. बंधुराजाने त्यांना, जानी योगी व भक्त इत्यादि योग्ये मारून चिडवून पाहिले; पण सर्व व्यथ! सोक्षमोक्षाचा किंवा अणीचाणीचा प्रसंग केहां तीर्ती योद्देश्यार असें त्यांना वाढू लागले आणि तसा तो लगेच आलाहि. शनिवार ता. २९ माहे ऑगस्ट सन १८९६ द्वाच तो दिवस, त्या दिवशी त्यांनी इंग्रजी व्याकरणाचा घडा नीट तधार केला नाही झणून देनच्या व्याकरणांतून तो घडा त्यांनी तीनदां लिहून आणावा अशी त्यांना सास्तराने ताकीद दिली. घरी येऊन त्यांनी तो घडा दोनदां लिहून काढला, आणि तिसऱ्यांदा लिहिणार तोंच त्यांच्या मनाने उचल खाली. त्यांनी देन टेविला गुंडाळून, कागद दिले फेंकून आणि आसन मांझून डोळे मिहून स्वारी घ्यानस्थ बसली. बंधुराज हैं सर्व आहुन पहातच होते. ते एकदम ओरहून झणाले की, ‘योगी कृष्णी मुनी यूनेस्कोराचे व्यावयाचे तर हैं सर्व अभ्यासाचे-परीक्षेचे अवडंबर कशाला?’ या खेपेची बंधुराजांची ही मर्मोक्ति कार झोवली! आणि ते आपल्याद्यांच म्हणाले की, बंधुराजाचे म्हणणे खरे आहे; आतां येथे माझे काय काम? लगेच त्यांच्या मनांत असणाचला नी कल्पना भरली. सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान असा तो असणाचल प्रभु आपणांस पाचारीत आहे असें त्यांना वाढू लागले. त्यांनी तिकडे जाण्याचा आपल्या मनांत घाट घातला. ‘श्रीचिंदंबरला गेल्यावर परत मारें कोण फिरतो?’ या साधुनंदाच्या उक्तीप्रमाणे आपण असणाचलास जावयाचे आणि कांहीहि शाळे तरी परत मारें फिरवयाचे नाही, असा त्यांनी निश्चय केला. आणि हैं कास विनत्रोभाट करै करितां येईल याचा त्यांनी विचार चालविला. कांहीं वेळाने त्यांनी बंधुराजास कळविले की, व्यापण दुपारीं शाळेत जाणार आणि यातुदें नीट अभ्यास करणार. हैं ऐकून बंधुराज खुष शाळे आणि झणाले की, खालीं पेटीतून पांच रुपये येऊन जा आणि तुम्हा शाळेजवळील माझे कॉलेजांत माझी

फी भरणा कर, व्यंकटरमण हैं ऐकून मनांत फार खुष शाळे. ईश्वर आपणांस कशी मदत करीत आहे हैं पाहून त्यांना आनंद शाळा. लगेच त्यांनी जेवण उरकून घेतले आणि चुल्तीकडून पांच रुपये मागून घेऊन शाळेस न जातां त्यांनी थेट स्थेशनंचा रस्ता घरला.

‘यद्रत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम’.—घर सोहून जातां जातां धार्मांने त्यांनी एक चिठीवजा पत्र खरडले आणि ते ते घरी कोणालाहि मिळेले अशा जागी ठेवून दिले. त्यांतील मजकूर असा होता की, ‘पित्याच्या शोधार्थ त्याच्या आजेप्रमाणे मी निघालीं हैं चांगले काम आहे. याकरिता यासंबर्धी कोणी शोक करू नये, आणि माझ्या शोधार्थ पैसा सर्व करू नये.’

ता. क. कॉलेजची फी दिलेली नाही. } आपला,
दोन रुपये सोबत आहेत } × × ×

प्रभुयोजनेप्रमाणे आगगाडी त्या दिवशी बरीच ‘लेट’ होती. एक जुने टाईमस्टेबल पाहून दोन रुपये डेऊन त्यांनी तिंडी-बनवै टिकीट काढले आणि गाडी घेशनांत येतांच ते गाडीत जाऊन बसले. घाकीचे उतार आपापले सामान लागून घेण्यांत तुंग ज्ञाले, पण त्यांचे तन-मन-धन असणाचलाकडे लागले. डब्यांत बसलेल्या एका मौल्कीने, तिश्वनामलैला कसे लवकर पोंचावै याविळयी माहिती दिली. त्याप्रमाणे ते त्रिचनापाणीवस्तून विहळूपर जंकशनवर उतरलून तेथून ते मंबलपडूमला आले आणि तेथून ८१० मैल पारीं चालून अरथानिल्लुर या गांवी पोचले आणि तेथील अुलेश्वाराचे दर्शन घेऊन रात्री किल्लूर येथे आले. तेथे विराटेश्वराच्या देवालयांत ती रात्र काढून पहांटे सोमवार ता ३१ ऑगस्ट १८९६ रोजी गोकुळाष्टमीच्या दिवशी ते मुचुकण भागवत यांचे घरी आले. त्या घरच्या गृहलक्ष्मीने त्या बाल अतिथीचे सुस्वागत करून त्यांना प्रथम देवाचा नैवेद्य दिला. आपले सामान वारेत हरवले असे सांगून आपल्या कानांतील भिकवाळी गहाण ठेवून भागवतकडून चार रुपये त्यांनी उसने घेतले ते घेऊन त्या गृहलक्ष्मीने दिलेल्या पायेयसहित स्तेशनवर आले आणि तेथे निजले. ता. १ सप्टेंबर १८९६ रोजी मोठ्या पहांटे ते गाडीत बसले आणि एक दोन तासांतच तिश्वनामलैला पोचले.

पित्याच्या पायांशी.—ता १ सप्टेंबर १८९६ रोजी सकाळी असणाचल पर्वत (शिवरे) आणि असणाचल देवालय (गोपुर) ही त्यांच्या दृष्टीस पडलीं साधुनंदाला श्रीचिंदंबराच्या देवालयाचे गोपूर पाहून जसा आनंद शाळा किंवा पंढरीच्या वारकळ्यावर श्रीविठोबाच्या मंदिराचा कळस पाहून जसे आनंदाचे भवत येते, तसाच आनंद त्यांना त्या वेळी शाळा. ते लगेच देवालय

कडे निशाले, देवालयाचीं सर्व द्वारे त्या वेळीं खुर्ली होती. त्यासुले ते तटक मगमेण्हुपर्यंत गेले आणि, आपण तवेस्वाचा त्याग करून येथे अपाप्त्या चरणापाशी आलों असें त्यांनी साष्टांगप्रणिपातपूर्वक प्रभूला निवेदन केले. तात्काळ त्यांचा सर्व शीणभार नाहीसा होऊन त्यांना निरतिशय सुखाचा लाभ ज्ञाला. नंतर त्यांनी बाहेर येऊन एका नापिताकडून क्षौर करून घेतले, पण शारीराला स्नानाचे सुख द्यावै असें त्यांना बाटले नाही. जे कांहीं पैसे त्यांचेकडे उरले होते ते त्यांनी फँकून दिले, तेव्हा-पासून पुढे त्यांनी महासमाधिपर्यंत पैशाला स्पर्श केला नाही. अंगावरील कपड्याच्या चिंध्या करून त्याही फँकून दिल्या आणि यशोपवीतालाहि रजा दिली. एक कपड्याचा तुकडा घेऊन त्याची कौपीन बनवून ती धारण केली आणि शैवटपर्यंत तीच ते धारण करीत होते. ‘कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः’ हे त्यांनी सार्थ करून दाखविले.

आत्मशोध

येथपासून त्यांच्या आयुष्यांतील द्वितीय भागाला सुरुवात झाली. मदुरेहून निघताना खरडलेल्या चिठीबीजा पत्रांत लिहल्याप्रमाणे ते आतां ‘पित्याचा शोधार्थ’ प्रयत्न करून लागले. संत सोहीरोवा अंबिये यांच्या उक्तीप्रमाणे ‘निरसुनिया काम-क्रोध, कशनिया इंद्रिया घट निरोध’ जेणे होईल ब्रह्मबोध हा अंतरीच्या शोध वरा रे ॥’ त्यांनी आत्मशोध (किंवा आत्म-विचार) जोराने चालविला. यासाठी त्यांनी कांहीं वरै एकान्त-वासांत आणि मौनांत काढून आपली अनुभव घट आणि कायम केला. हा त्यांचा अनुभव अगदी और व विलक्षण असा होता. इतिहासांत तो अद्भुत व अपूर्व होय. कारण त्यांना मानवी गुरु शोधावा लागला नाही किंवा त्यांनां इतर लोकांप्रमाणे कांहीं साधन करावै लागले नाही. त्यांच्या एकान्त-वासांतील आणि मौनांतील आत्मशोधाच्या अभ्यासाला एक तज्ज्वली खडतर तपश्चर्या असें लाक्षणिक पण अन्वर्थक नांव देतां येईल.

प्रथम त्यांनी कांहीं आठवडे देवालयांतील सहस्रमंडपांत काढले. तेथे त्यांना उनाड व द्वाड मुळे यांच्या दगड-गती-फेंकीमुळे त्रास होऊं लागल्यामुळे त्यांनी याच मंडपांच्या एका बाजूस असलेल्या सुयाराचा-पाताळलिंगाचा व्याश्रय केला. तेथेहि त्यांना किडे सुंग्या इत्यादि प्राण्यांचा बराच उपर्सर्ग शास्त्रामुळे त्यांना, त्यांचे पूर्वी ४१५ वर्षे तेथे आलेले शेषाद्रि स्वामी आणि व्यंकटाचल मोदलियार यांनी तेथून काढून गोपर सुश्रावण्यस्वामींच्या मंदिरांत आणून ठेविले. तेथे कांहीं महिने रहून पुढे आग्रेय दिशेस असलेली फुलवाढी, नंतर वाहनमंडप, शिवगंगा तीर्थीजवलील विलवृक्ष, मधुकवृक्ष, नंगेपिण्यार मंदिर इत्यादि ठिकाणी गेले. १८९६ च्या मार्ग-

शीर्ष महिन्यात त्यांचे पहिले भक्त उर्दडी नाथनार आणि अनामलै तंबिरान यांनी त्यांना गांवच्या एका मोहळ्यांत ‘गुरुमूर्तम्’ नांवाच्या समाधिमंदिरांत आणून ठेविले. कांहीं दिवसांनी नायनार आणि तंबिरान हे गेल्यावर पलानि-स्वामी नांवाचे एक मालियाळी भक्त त्यांचेजवळ राहून त्यांची सेवा अखेलर्यंत करीत राहिले. तेथे असतांना ताळुका शिरस्तेदार वैकटरामच्यर यांनी सत्याग्रह करून एका चिठीवर त्यांचे नांव ‘वैकटरमण तिरचुली’ असे लिहून घेतले. तेव्हांपासून हे कोण आणि कोणच्या गांवचे आहेत हे तिरुव्वामलैकरांना समजले आणि ते त्यांना ब्राह्मणस्वामी असे महणू लागले. दीड वर्षांनंतर ते नंजीक असलेल्या व्यंकटराम नायकरच्या अंबाराहीत राहण्यास गेले, तेथे त्यांचे चुल्ले नेलिप्पवर हे त्यांना घरीं परत घेऊन जाप्यास आले, पण ते त्यांना कांहीं साधले नाही. सहा महिन्यांनंतर १८९८ च्या सप्टेंबरांत ते अरुणाचलेश्वर मंदिरांत एक महिना-भर राहिले. तेथून पुढे ते अरुणाचलेश्वर मंदिरांत गोपुरांत कांहीं दिवस राहून अरुणाचल गांवाजवळील प्रवालगिरी नावांच्या एका टेकडीवर राहिले. तेथे त्यांची मातोश्री आपस्या वडील मुलासहित दिसेवैरच्या सुर्योत्त अली अणि त्यांना परत घेऊन जावै महणून तिमे आपल्या प्रयत्नांची शिक्कत केली आणि अखेल मातोचे ‘ब्रह्माक्ष’ (अश्रु) हि सोङ्गून पाहिले. पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. शेवटीं पंचथप्या पिले नावांच्या एका सज्जनाच्या विनंतीनवल ‘प्रारुद्धप्रमाणे सर्व कांहीं होत असते, अलिंदा भोगासि असावै सादर, देवावरी भर वालोनिया ॥’ ठेविले अनंतै तेसेंचि राहावै. चिची असो याचे समाधान ॥’ अशा अर्थांचा मजकूर व्याप्त्या मातोश्री-साठीं लिहून त्यांनी तिची बोलवण केली.

अरुणगिरीवास.—यानंतर ते अरुणाचलावर राहण्यास गेले. तेथे ओंकाराच्या आकाराप्रमाणे असलेली विश्वाक्ष गुहा सद्गुरुस्वामी गुहा, गुहनमःदिवाव गुहा, मुलैपाल (स्तन्य) तीर्थीजवलील अम्बगुहा आणि स्कंदाश्रम इत्यादि ठिकाणी त्यांनी वास केला. यांपेकी विश्वाक्ष गुहा ही प्रशस्त, निवांची आणि सोईस्कर असल्यामुळे तेथे त्यांचा बराच काळ (१८१७ वर्षे) गेला. १९०० साली त्यांचे घोरले बंधु मातेसहित त्यांना भेदून गेल्यानंतर लगेच वारले. १९०२ साली कनिष्ठबंधु नागसुंदरम त्यांना भेटावयास आले. त्यांनंतर त्यांची माता व इतर आत त्यांना मेटावयास केवळ केवळ येत असत. १९१४ साली तिश्पतीस जाऊन श्रीबालजीचे (श्रीव्यक्टे शांते) दर्शन घेऊन त्यांची माता त्यांना भेटावयास विश्वाक्ष गुहेत अली, आणि तेथे विष्वमञ्जरानें आजारी पडली. त्यांनु ती वरी होऊन पुनः मनमदुरेस गेली. १९१५ साली ती

नागसुंदरसहित त्यांचे बरोबर राहणेस आली आणि त्यांची व भक्तमंडळीची सेवा करू लागली. यापुढे तिचे वैराग्य दृढ होऊन समडाइ व निष्काम कर्मचरण यांची प्राप्ति होऊन तिने संन्यास घेतला. १९२२ साली तिने संदाश्रमांत महासमाधि घेतली. नागसुंदरम् यांनीहि योग्य वेळी संन्यास घेऊन निरंजनानंदस्वामी हैं नामग्रहण केले.

रमणाश्रम.—मातेची समाधी अरुणाचलाच्या (दक्षिण) पाठ्यशास्त्री पालीतीर्थीजवळ बांधण्यांत आली आणि त्या समाधीवर एका लिंगाची स्थापना करून त्याला 'मातृभूतेश्वर' असें नांव देण्यांत आले. त्यानंतर कांहीं नवीन झोऱऱ्या बांधून भगवान तेथें रहण्यास आले, श्रीरमणाश्रमाचा अशा रीतीने पाया घालण्यांत आला आणि आतां तेथें अनेक सुखसोयी-सहित व्याख्याच इमारती, औफिस, ध्यानमंदिर, पुस्तकालय, भोजनमंदिर, गोशाळा, वेदाशाळा इत्यादि बांधल्या गेल्या आहेत. मातृभूतेश्वराचे एक भव्य आणि सुशोभित मंदिर पुरे होऊन त्यांची प्राणप्रतिष्ठा भगवानाच्या महासमाधीपूर्वी म्हणजे सन १९४९ साली करण्यांत आली. या वेळी अमेरिकेतील लाईफ (Life) या मासिकातकै फोटोग्राफर्स येऊन त्यांनी अनेक फोटो घेऊन या समारंभाची समग्र व सचित्र हक्कीकत 'लाईफ' मासिकांत प्रसिद्ध केली आहे.

या सर्व इमारतीत ध्यानमंदिर जुने (—नवे ध्यान मंदिर अद्याप बांधवायाचे आहे.) ही शेष व उपशुक्त इमारत आहे. कारण भगवान नेहमी येथेच वास करीत असत आणि नेहमी ध्यानस्थ-सहजसमाधींत वसलेले असत आणि येथेच सर्व शिष्य व भक्तमंडळी, आणि युरोप व्येमिरिका येशील अनेक भाविक व विद्वान मंडळी यांनी भगवानांचे दर्शन घेतले आहे, आणि शांतीचा लाभ करून घेतला आहे. १९२२ रातापासून ते रमणाश्रमांतच राहत असून त्यांच्या दर्शनाचा आणि सहवासाचा योग कोणताहि भेदभाव न वाळगता सर्व लोकाना महासमाधीपर्यंत सारखा घडून आलेला आहे. यासाठी आश्रमाच्या बाहेर खुल्या जागेवर आमच्या आणि युरोपियन भक्तींनी प्रशंसत वंगले बांधून तेथें एक नवीन 'रमणवाडी'च स्थापन केली आहे.

भक्तमंडळ.—भगवानाच्या चरित्राचा तिसरा भाग आतां मुख ढावावायाचा आहे. त्याची तपशीलवार माहिती शावयाची म्हणजे एक स्वतंत्र ग्रंथ लिहावा लागेल. तसेच करण्याचे हैं स्थळ नस्त्यामुळे त्याची नुसती श्रोटक माहितीच येथे देत आहे.

कमळाची किंवा फुलाची कळी उभलली, की तेथे अमरांचे थवेच्या थवे येतात, त्यांना आमंत्रण द्यावे लागत नाही. हैं विघान भगवानाच्या बाबतीत अक्षरा: खरे झालेले आहे.

भगवान बुद्ध, भगवान येणु खिस्त, गुरु नानक, कबीर आणि श्रीशंकराचार्यादिकांना आणि आधुनिक काळीं स्वामी विवेकानंद, स्वामी रामतीर्थ इत्यादिकांना आपल्या धर्मभतांचा प्रसार करण्याकरितां देशोदेशीं हिंदून व्याख्याने व प्रवचने द्यावी लागलीं. पण रमणभगवानांची केस यांहून अगदीं निराळी त्यांचा स्वानुभूतीचा मोगग जौराने फुलल्याबरोबर त्याच्या सुवासाने सर्व आधुनिक जग त्यांचेकडे आकर्षिले गेले. त्यांनी अरुणाचलातील आपली वैठक केळांच सोडली नाही. एकदा जे तेथें गेले, ते शेवटपर्यंत (महासमाधीपर्यंत) तेथेच राहिले. त्यांची उपदेशाची तळ्हा इतर उपदेशकांहून अगदीं भिन्न होती. त्यांनी इतरांप्रमाणे व्याख्याने दिलीं नाहीत किंवा प्रवचने केली नाहीत, यगर कोणार्ही वादविवाद केला नाही. 'गुरोसु मैनं व्याख्यानं शिष्यास्तु छिचसंशयः' यांत सांगितल्याप्रमाणे त्यांनी मैन व्याख्यानानेच परश्रहतत्वं प्रकटित केलेले आहे (मौनव्याख्याप्रकटितप्रश्रहतत्वम्) याविषयीं अनेक उदाहरणे देता येतील. येथे एकच उदाहरण नमुन्यासाठी देऊ. ज्याने 'Search in Secret India' (भारतातील गुप्तअध्यात्मविद्येचा शोध) हा ग्रंथ लिहून भगवानाची प्रसिद्धी सर्व जगभर केली, तो मिस्टर पॉल्ट्रेटन याविषयीं आपला अनुभव असा लिहतो की :—

'मी आगगाडींत काळजीपूर्वक तथार केलेले प्रश्न एकामागू एक गळून पडले. ते प्रश्न विचारले किंवा न विचारले तसी काय, आणि मला त्रासदायक शाळेले कूट प्रश्न सुटले किंवा न सुटले तरी काय, असें मला वाढू लागले. एक शांतीचा शरा माझ्याकडे येत आहे आणि तो माझ्या अंतरांत शिरु आहे आणि माझ्या विचारासित मेंदूला विश्रांति मिळत आहे असें मला वाटले.'

मि. पॉल ब्रॅटनने वर्णिल्याप्रमाणे पुष्कलांची स्थिति झालेली होती, हैं सांगणे न लगे. इतके होऊन कोणी प्रश्न विचारले आणि त्यांना उत्तर देण्याची जल्लीच भासली तर भगवान अगदीं योड्या शब्दांत त्यांची योग्य उत्तरे देऊन त्यांचे समाधान करीत. त्यांची उत्तरे देण्याची तळ्हा अगदीं अलौकिक व व अपूर्व, असें मि. श्रीनिलिसु डगलस एम. ए. (वॉक्सफर्ड) यांनी मला सांगिलेले स्मरते. ते म्हणाले— कोणताहि प्रश्न विचारला की त्यांतील शब्दांचे, वाक्यांचे अगर कल्पनांचे पृथक्करण करून, त्यांचा वेगवेगळा अर्थ स्पष्ट करून, नंतर साकल्याने सुन किंवा मुख्य अर्थ सांगून द्यावायाचा. ही तळ्हा फारच उक्तुच असू आहां युरोपियनांना फार आवडते; असें सांगून त्यांनी एक उदाहरणहि दिले. प्रश्न असा होता की, 'मीं जगाचे हित कासै साधारैचे?'— त्यावर भगवानांनी जग म्हणजे काय, हित-खरे हि म्हणजे काय, तसेच जगाचे हित म्हणजे काय, आणि हित करण्यासे

तो मी काण ? या सर्व कल्पनांचे पुथकरण करून नंतर त्यांतील सर्व कल्पनांचा सुंदर समन्वय केला आणि अर्थ स्पष्ट सांगितला. ही सर्व प्रश्नोच्चरे प्रसिद्ध शाळीं तर मुमुक्षु आणि जिशासु लोकांना तो एक अपूर्व मेवा होईल. गेल्या दोन अडीच वर्षीपासून माझुंगा—मुंबई येथें प्रसिद्ध होणारे “The Call Divine” नांवाचे इंग्रजी मासिक हें काम करीत आहे.

आतां कांहीं प्रमुख शिष्यभक्तांचा नुसता उल्लेख करू, वासिष्ठ गणपतिसुनि नांवाचे एक मंत्रशास्त्रवेते व वेदवेते विद्वान पुरुष होते. त्यांच्या विद्वत्तेवद्वल त्यांना काव्यकंठ ही पदवी आणि दर्शन प्रशस्तिपने मिळाली होतीं. ते प्रागतिक मताचे असून आमच्या मायदेशाची सर्वांगीण उत्त्राति कशी होईल या विवंचनेत ते नेहमी असत. त्यांनी अनेक तीर्थयात्रा केल्या, व तेथें तपें पुरश्वरणे केलीं. शिवाचा पंचाक्षरी मंत्राचा कोटि जपहि त्यांनी केला. पण त्यांना कांहीं साक्षात्कार होईना. तेव्हां ते १९०४ व १९०७ साली अरुणाचली आले आणि विश्वपाक्षगुहेत जाऊन त्यांनी भगवानांचे दर्शन घेतले आणि सांधांग प्रणीपात करून ‘तप’ म्हणजे काय ? असा प्रश्न केला. भगवानांनी तामिल भाषेत उत्तर दिले कीं, ‘अहं म्हणजे मी यांची कल्पना कोळून निघते याचें चांगले निरक्षण केले म्हणजे आमचे मन त्या आपल्या भूलस्थानीं समते. हेच सरें तप. किंवा मंत्राचा उच्चार करितोना तो मंत्र कोळून निघतो याचेकडे नीट लक्ष लाविले म्हणजे आपले मन त्या ठिकाणी लीन होते. तप तें हेच. हा थोडक्यांत स्पष्ट खुलासा ऐकून गणपतिसुनीना आनंद झाला. भगवान श्रीरमणमहर्षी असै नांव यांनीच रुद केले.

शिवप्रकाश पिले (१९००-१०) यांनी ‘मी कोण, मला मोक्ष कसा मिळेल’ इत्यादि प्रश्न विचाराले होते, त्यांचा योग्य खुलासा भगवानांनी केली. याचावत ‘नान् यार’ म्हणजे ‘मी कोण’ हे पुस्तक तामिल, इंग्रजी, मराठी, हिंदी गुजराठी भाषांत रमणाश्रमानें प्रसिद्ध केले आहे.

मनवासी रामस्वामी अय्यर (१९०८) यांना मिळालेल्या उपदेशाचे सार थोडक्यांत असै आहे की, मनांत जेव्हां नानातप्त्वांचे विचार येतात, तेव्हां प्रत्येक विचार कमकूऱ्यत आणि निरुपयोगी असतो; पण जसजसे हे विचार एकामार्गून एक लय पावत जातात आणि शेवटीं नाहीसे होतात, तसेही मन एकाग्र व सशक्त होत जाते आणि आत्मविचाराच्या कार्यी समर्थ होते.

लक्ष्मीअम्मा ऊर्फ एच्चमा. ही एका श्रीमंत घराण्यांतील लडी होती. तिच्यावर अनेक दुःखाचे प्रसंग ओढवले, तीर्थयात्रा व इतर उपाय इत्यादि कशानेहि तिचा शोकभार

बाबांना चोरांचीहि काळजी !

श्रीसाईबाबांना सबंध वर्षांत फार तर एक किंवा दोन चिलमी लागत. त्यांची किंमत फार तर एक किंवा दोन दिंडक्या असणार. पण बाबांच्या मशिदींत चिलमीनीं एक सबंध कोनाडा भरलेल असे. बाबा हे आपल्याला चांगले गिर्हाईक आहे असे समजून, बाबा नको नको म्हणत असतांना कुंभार लोक दोनदोनशो तीनतीनशो चिलमी आणून मशिदीच्या कोनाड्यांत रचून ठेवीत. आणि मागाड्यून केल्हांतरी बाबांकडून पैसे वसूल करून घेऊन जात.

एकदा बाबांचे मोठे भक्त कै. बाळासाहेब देव हे दुपारीं बाबांच्या दर्शनास मशिदींत गेले. तेव्हां बाबा एकटेच बसून चिलीम साफ करीत होते. देवांनी विचाराले, ‘बाबा, आपणांस तर वर्षांदून एखाद दुसरीच चिलीम लागत असेल; मग ह्या इतक्या कोनाडा भरू चिलमी कशाला ?’ बाबा म्हणाले, ‘अरे हो, तुं म्हणतोस ते खरें, पण चिलीम ओढणाऱ्या लोकांना चोरून न्यायला नकोत का ?’

कमी शाळ नाही. शेवटीं विश्वपाक्षगुहेत भगवानांच्या दर्शनानें तिचा सर्व शोकभार पार नाहीसा होऊन तिच्या मनाला शांति मिळाली. शेवटीं ती रमणाश्रमांत घेऊन सेवा करीत मरेपर्यंत तेथेच राहिली.

रमणादची शांताम्मा आणि राघवाचारियर हे दोन भक्त भगवानांच्या दर्शनानें पुरीत शाळे.

झंक एच. हांफ्रीश (पोलीस सुपरिंटेंडेंट) (१९११). गृहस्थ वेळोर येथे पोलिस लायांत नोकर होते. त्यांनी भगवानांची कीर्ति ऐकून त्यांचे दर्शन घेतले, प्रश्नांची उत्तरेहि मिळविली आणि याचिष्यांची सर्व हकीकत ‘इंटरनेशनल साईटीफिक गॅशेट, लंडन’ या पत्राचे संपादकांकडे लिहून पाडविली आणि तेथे ती प्रसिद्ध करण्यांत आली.

योगी रमद्या. आंश्र प्रांतातील नेल्लुर ताळुक्यांतील अन्नारेडीपालमचे हे एक धनिक सुखवस्तु गृहांथ असून त्यांचा अधिकार फार मोठा आहे. त्यांनी वराच मंत्रजप व योगाभ्यास केलेला आहे. शेवटीं भगवानांकडून यांना शांतीचा लाभ झाला.

आनंदादिर बांधव्यास, पालीतीर्थीची आणि पेय पाण्याच्या विहिरीची दुरुस्ती करण्यास आणि रमणाश्रमाच्या इतर कामात स्थानी पुळकळ मदत केली आहे.

नटनानंद (महेश मुद्रिलयार १९१७-२६) यांना जो कांही उपदेश मिळाला तो A Catechism of Instruction या नांवानें आणि गंभीर शेषथ्या यांना जो कांही उपदेश मिळाला तो 'A Catechism of Enquiry' या नांवानें रमणाश्रमानें प्रसिद्ध केला आहे.

बी. बडी. नरसिंहस्वामी. हे हलीं श्रीसाईबाबाच्या भक्तीचा मोळ्या उत्ताहाने प्रसार करीत आहेत. ते पूर्वीश्रमींचे सालेमचे बकील असून १९३८ ते १९३९ पर्यंत रमणाश्रमांत राहिले होते. यांनी भगवानांचे सुंदर इंग्रजी चरित्र 'Self-Realisation-Life and Teachings of Bhagwan Sri Raman Maharshi' या नांवाचे लिहिले आहे आणि भगवानांच्या उपदेशसाराचे हि इंग्रजी पुस्तक लिहले आहे. आणि ती रमणाश्रमानें प्रसिद्ध केली आहेत.

तुळजानंद भारती. हे शक्तचुपासक आणि उत्तम तामिळ लेखक असून त्यांनी अनेक धर्माचा तुलनात्मक अध्यास केला आहे, त्यांनी भगवानांचे तामील भाषेत 'रमणविजय' नांवाचे दुंदर चरित्र लिहिले आहे.

यादिवाय भगवानांची चरित्रे हिंदी, मराठी, कानडी, गुजराठी आणि जर्मन भाषांतहि प्रसिद्ध जालेली आहेत.

यादिवाय रमकृष्णस्वामी, कुंजरस्वामी, सुंदरेश अय्यर, शेषु अय्यर, भारदाज विश्वनाथ, के. लक्ष्मण शर्मा इत्यादि अनेक भक्तांचे वेथे वर्णन देणे अशक्य आहे. त्यांचा नुसता नामिनदेश केला आहे.

युरोपियन भक्तांमध्ये पहिले ही डिक्षमन आणि केफरिक फ्लॅचर (मिक्षु प्रश्नानानंद) हे आहेत. फॅक एच. हांफ्रीझ आणि पौल मैटन यांची नावं घर आलेली आहेत. भगवान अरुणाचली अव्याहत पश्चास वर्जी गाहिल्यासुले त्यांचे स्मरणार्थ एक 'गोल्डन जुबिली बॉल्युम' नांवाचा संस्कृत ग्रंथ इ. स. १९४६ साली रमणाश्रमानें प्रसिद्ध केला आहे आणि त्याची तुसरी आवृत्तीहि निष्क्रेत्री आहे. त्यांत अनेक युरोपियन भक्तांचे तरेच एतेहेशीय भक्तांचे टेल आणि अनुभव प्रसिद्ध झाले आहेत. ते जिजासूर्यी अवश्य वाचावेत अशी सूचना आहे.

आर्ता मुख्य रमणवाळमयाविषयी दोन शब्द लिहू.

(१) **सद्दर्शन.** भगवानांचे तत्त्वज्ञान थोडक्यांत सांगणारा आणि अद्वैत तत्त्वांचे प्रतिपादन करणारा असा ग्रंथ म्हटला म्हणजे त्याचा 'उद्घुतुनार्पतु' (संदिधा किंवा सद्दर्शन) हा होय. हा मूळ चाळीस तामिळ शोकांत

असून त्यांचे संस्कृत शोकांत वासिष्ठ गणपतिसुनीनीं भाषांत केले असून त्यांचे शिष्य कापाली शाळी यांनी त्यावर संरक्षित व इंग्रजी टीका प्रसिद्ध केली आहे. अलीकडे दोन अडीच वर्षपासून चालू असलेल्या 'The Call Divine' या मासिकांत भद्रास विश्वविद्यालयाचे तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यायक डॉक्टर टी. एम. पी. महादेवन, एम. ए. यांनी भगवानांच्या मूळ तामिल शेकांचे भाषांतर आणि त्यावर टीका इंग्रजीत प्रसिद्ध केली आहे.

(२) **उपदेशसार.** अद्वैत विद्वान्त प्रतिपादन करणारा कर्म, भक्ति, योग आणि ज्ञान या मार्गांचा समन्वय करणारा एक सूत्रप्राय 'उपदेशसार' नांवाचा ग्रंथ अवश्या तीस शोकांत भगवानांनी प्रथम तामिल नंतर संस्कृत, तेलुगु आणि मलियाळम् या भाषांत रचिलेल आहे. हा फार उत्कृष्ट ग्रंथ आहे.

श्रीरमणगीता. भक्तांनी वेळोवेळी जे कांही धार्मिक व सामाजिक प्रश्न भगवानांना विचारले आणि त्यांनी त्यांची जी कांही उत्तरे दिलीं, ती सर्व शोकस्पानें ग्रथित करून त्यांची वासिष्ठ गणपतिसुनीनी अठरा अध्यायांची संस्कृत शोकांत एक गीता—'रमणगीता' तयार केली. ती रमणाश्रमानें प्रसिद्ध केली आहे.

प्रस्तावना, पुस्तकार, भगवानांचे जीवनचरित्र देऊ. (१) सद्दर्शन, (२) रमणोपनिषद् (उपदेशसार) आणि (३) रमणगीता अशी 'रमणप्रस्थानत्रयी' भीभगवानांचे कृपाशीर्वदानें आमच्या हातून तयार झाली आणि रमणाश्रमानें त्यांच्या षष्ठ्याचिद्पूर्तीमहोसवदिनी (ता २११११९३९) प्रसिद्ध केली. यादिवाय इतर लहानसहाय्यांतोंवै आणि श्री. के. लक्ष्मण शर्मा यांनी लिहलेला, भगवानांना तत्त्वज्ञान झालीय रीतीने प्रतिपादन करणारा असा 'महाये' नांवाचा ग्रंथ आणि इतर कांही ग्रंथ रमणाश्रमानें प्रसिद्ध केले आहेत.

श्रीरमणभगवानांची शिकवण. वातां भगवानांना उपदेश किंवा शिकवण कशी असे याविषयी दिग्दर्शन करून.

गुरु आणि गुरुकृपा : भगवानांनी मानवी गुरु केले नाही है त्यांचे गुरुविषयी त्यांचे काय मत तो तेव्हा पाहू. भगवान चांगतात की, आत्मा (परमात्मा) हात्य एवढे गुरु सद्गुरु आहे. मनुष्य संसारांतील दुर्खांने गांजाल म्हणजे मग तो तिफडून निवृत्त होऊन परमात्माचे स्मरण आणि प्रार्थना करू लागतो. तेव्हा त्यांची चित्तशुद्धि होऊन आपला वासना तूत करून घेण्याएवजी तो इशादर्शीनाविषयी उत्सुक होतो. अशी स्थिती प्राप्त झाली म्हणजे आत्मकृपेचा यातु म्हणेही लागतो. परमेश्वर गुरुकृपा रूपाने त्याला भेटतो, त्याला

सद्गुरुपदेश करतो. यासुलें व गुरुच्या सहवासामुळे त्याचें चित्त संसारणासून अंतमुख होऊ लागते, गुरु दोन प्रकारचे असतात. एक बाह्य गुरु व आणि दुसरा अंतर्गुरु, बाह्य गुरु त्याच्या चित्ताला अंत लोटतो आणि अंतर्गुरु त्याचें चित्त जोगाने अंत ओढतो. जोपर्यंत आपली देहामबुद्धि थोड्याबहुत प्रमाणांत कां होईना कायम असते तोपर्यंत बाह्य गुरुची आवश्यकता असते. पण ती जेबां पार नाहींशी होते, तेबां अंतर्गुरु म्हणजे असा, परमात्मा हाच खार गुरु सद्गुरु होय असा अनुभव येतो.

हृदयविद्या. या विद्येवर भगवानांचा फार कटाक्ष आहे. भगवान सांगतात की, हैं (अध्यात्मिक) हृदय शरीरांतील शब्दाभिसरण करणाऱ्या हृदयाहून निराळे आहे. येथे व इतरत्र हृदय या शब्दाने आत्मरूप सांगितले आहे. 'हृदयमित्यात्मतया नृत्यसे भोस्ते बदंति हृदयं नाम (सदा करिसी नृत्य तुं हृदयप्रांगणी मीपणे—म्हणोनि तुं जाणते म्हणति हृत् सदा देखणे)' असे भगवान अहगांचल पंचरत्नामध्ये, आणि 'अहमि नाशभाज्यहमहंतया स्फुरति हृत्स्वर्यं परमपूर्णसद् (नष्ट शालिया मी, पुनश्च मी-मीपणे स्फुरे पूर्ण ब्रह्म ते)' असे उपदेशासार लोक २० मध्ये सांगतात. भगवानांच्या मते हैं हृदयाचें स्थान छातीच्या उजव्या बाजूस आहे. 'मी खालीने सांगितो' असे जोराने म्हणून मनुष्य आपल्या छातीवर हात ठेवितो त्या जागी आहे; डाव्या बाजूस हृदय (रक्तपिण्डस्नायु) आहे तेथे नाही. या हृदयस्थानापासून आत्मज्योति सुषुम्नामार्गाने मस्तकांतील सङ्कुशदलकमलाकडे जाते वरैर सविस्तर माहिती मूळ प्रमाणांत (रमणीयात व अन्य ठिकाणी) पहाबी.

कर्म, भक्ति आणि शान. खारी भक्ति आणि यथार्थ ज्ञान मांमध्ये भगवान अविरोध मानतात. सहर्षनांच्या अरंभी संगलाचरणाचें त्यांनी दोन श्लोक केलेले आहेत. पहिल्या श्लोकांत निर्गुणब्रह्माचें निष्ठाश्रयत्वानें प्रतिपादन केले असून सन्यांत सुगुणब्रह्माचें शरण्यत्वानें स्तवन केले आहे. पहिल्यांत दृस्तूच्या ठिकाणी हृदानिष्ठा (निरंतर स्थिति) ठेवणे, तद्वप यों हेच तिचें स्मरण होय असे, आणि दुसर्न्यांत मृत्युच्या भयाने इत्युजयाला—महेश्वराला: शरण. जाणाऱ्यांची अहंबुद्धि प्रथम तशा पावते असे सांगितले आहे. याप्रमाणे ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्काररूप निष्ठा व प्रपत्ति (शरणागति) यांचे समान फल आहे. तानी व भक्त यांच्या सत्वपरिपाकानुसार होणारी निष्ठा व प्रपत्ति यांच्यासंबंधाने वरपांगी हष्टिभेद दिवसला तरी निष्ठानांचीच प्रपत्ति पूर्ण होत असते आणि प्रपत्ताचीच निष्ठा ऐद्द होत असते असे भगवान सांगतात आणि दोहोमध्ये इक्य मानतात.

कर्मांतंवंधाने त्यांची थोडक्यांत अशी शिक्कवण आहे की, कर्तव्य आपण करावे, कर्तृत्व आणि कर्मफल इश्वराला समर्पण करावे म्हणजे आपले कर्म चित्तांशक व सुक्तिसाधक होतें. (उपदेशासार १,२,३) सहर्षन श्लोक २८ यांत ते सांगतात की, मी कर्म करितो असे मानणाऱ्या मुरुशालाच कर्मांचे फल भोगणे भग घडते. विचाराच्या योगाने हृदयांतून कर्तव्य धुऱ्यान काढिली असतां, (संचित प्रारब्ध व क्रियमाण या) तीन्ही कर्मांचा नाश होतो. यांचेच नांव मुक्ति.

उपदेशासार श्लोक १०, यांत भगवानांनी कर्म, भक्ति, योग आणि ज्ञान यांचा सुंदर समन्वय केला आहे तो असाः—

हृत्स्यले मनः स्वस्थता किया ।

भक्तियोगबोधाश्च निश्चितम् ॥

अर्थः—हृदयाचे ठिकाणी मन स्वस्थ करणे हाच कर्ममार्ग, भक्तिमार्ग, योगमार्ग आणि ज्ञानमार्ग होय, असे निश्चितपणे समजावै.

मनोनिग्रह. मन हृदयाच्या ठिकाणी स्वस्थ करणे—मनोनिग्रह यांचिवरी भगवानांची शिक्कवण आतां पाहून. मन म्हणजे काय पदार्थ आहे याचा शोध केला तर मन म्हणून कांही निराळे शिळ्क राहत नाही. यांचे उढै त्यांनी असे स्पष्टीकरण केले आहे की, सर्व वृत्ति (विचार किंवा कल्पना) एका अहंवृत्तीवर अवलंबून आहेत. वृत्ति हैच मन आणि मन म्हणजेच अर्हकार. वायुचे रोधन म्हणजे प्राणायाम केल्याने मनाचा लय होतो आणि प्राणाच्या नियमनाने लीन शाळेले मन पक्षेवादितीयाच्या चित्तनाने नाश पावते. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे प्राणरोधाने वृत्तीचा (मनोवृत्तीचा) निरोध आणि वृत्तिनिरोधनाने वृत्तीच्या जन्मस्थानीं मन नाहींसे ज्ञाल्यामुळे वृत्तीच्या जन्मस्थानीं साधक स्थिर होतो. असे सांगून प्राणरोधाचे दुगम साधन म्हणजे मनाने प्राणयतीचे (शाळाचे) निरीक्षण करणे सांगितले आहे. याप्रमाणे सतत निरीक्षण करीत राहिल्यास कुंभक सहज सिद्ध होतो. (रमणीता. ६-४.५) रेचक म्हणजे देहात्मबुद्धीचा त्याग, यूरक म्हणजे आत्माचौकण, आणि कुंभक म्हणजे सहजस्थिति असा श्रेष्ठ ज्ञान्याचा प्राणायाम सांगून (श्लोक ९) योगासुर अशा महात्म्यांचा नित्य सहवास करीत राहिल्याने मन स्वस्थानांत लीन होते असे या अच्याच्या शेवटच्या श्लोकांत सांगितले आहे.

आत्मविचार (आत्मबोध). या महत्वाच्या विषयावर भगवानांची शिक्कवण पाहून. ज्या एका श्लोकांत भगवानांनी संक्षेपाने आपल्या शिक्कवणीचे सार सांगितले, तो असाः—

"हृदयकुहरमध्ये केवलं ब्रह्ममात्रं

सहमहमिति साक्षादात्मरूपेण भावते ।

हृदि विदा मनसा स्वं चिन्तता मज्जता वा
पवनचलनरोधादात्मनिष्ठो भवत्यम् ॥'

—रमणीता, अ. २.२

अर्थः—हृदयगुदेमध्ये प्रत्यक्ष ब्रह्म हेच ‘मी मी’ म्हणून आत्मरूपानें सुकृत असते. एकाग्र मनानें त्वा आपल्या आत्माचा शोध करीत किंवा बुडी मारीत तूं हृदयांत प्रवेश कर, किंवा प्राणगतिरोधनानें आत्मनिष्ठ हो.

यांचैकीं प्राणगतिरोधनाच्या (प्राणयामाच्या) मार्गांचे थोडेसे विवेचन वर अलेलेच आहे. आतां उरलेले दोन मार्ग म्हणजे (१) अन्वेषण (शोध) मार्ग आणि (२) मज्जन-मार्ग याविष्यांचे संगगवयाचे आहे. या दोन्ही मार्गांत वरेच साम्य आहे. प्रथम अन्वेषण मार्ग पाहूं.

इ. स. १९०१-२ साली भगवान मौन अवस्थांत असतांना श्री शिवप्रकाशं पिले यांनी त्यांना कांही शंका विचारून उपदेश करण्यास प्रार्थना केली. तेहां त्यांनी कागदाच्या चिठ्ठ्यांवर जो कांही उपदेश केला तो पुढे, ‘कोऽहं’ (मी कोण) या छोट्या उस्तकाच्या द्वारे प्रसिद्ध शाळा, आरम्भाच मगवानांनी असै सांगितले कीं, प्रत्येक जीवाला नेहमीं दुःख-रहित सुखाची अपेक्षा असते. याचे कारण सुख (सचिदानन्द) हेच त्याचै खरे स्वरूप आहे. पण या सुखाचा अनुभव ग्रात करून घेण्यासाठी त्याला आपल्या स्वरूपाचा साक्षात्कार शाळा पाहिजे. आणि तो मिळविण्यासाठी ‘मी कोण’ याचा विचार (आत्मविचार) हेच मुख्य साधन आहे.

तर ‘मी कोण’ याचा विचार करा. हा स्थूल देह मी नव्हे, मी पांच ज्ञानेंद्रिये नव्हे किंवा कमेंद्रियेहि नव्हे; किंवा विचार करणारे मन किंवा निश्चय करणारी बुद्धिहि नव्हे. याप्रमाणे सर्व उपाधींचा निरास करून जै एकमात्र चैतन्य शिळक राहते, तेच मी अहे; आणि हेच चैतन्य सद् चित् आनंद आहे. तैत्तिरीय उपनिषदांत बहुगांनी आपल्या भृगुनामक पुत्राला अशाच विचाराचा उपदेश केला आहे. तो असा—अन्वय कोश आत्मा (किंवा ब्रह्म) नव्हे, प्राणमय कोश, मनोमय कोश आणि आनंदमय कोश हेहि ब्रह्म नव्हेत. याचे पलीकडे जै कांही राहते तेच ब्रह्म (आत्मा), भगवानांनी आपल्या उपदेशासारमध्ये २२ व्या श्लोकांतहि असाच विचार शोडक्यांत सांगितला आहे की, ‘आत्मा (आपण) हा, शरीरादियें, प्राण, मन-बुद्धि इत्यादि (पंचकोश) रूपानें असणार्ते (प्रमकाचा) तम म्हणजे अशान नव्हे. तो एकच सत्स्वरूप आहे, वाकी शरीरादि सर्व जड व असत आहे.

सद्शर्णाच्या ११ ते १२ श्लोकांत या अन्वेषण किंवा मार्गाण मार्गांचे कांही विशिष्ट प्रकार सांगितले आहेत आणि

२८ व्या श्लोकांत मार्गाण आणि मज्जन या दोन्ही मार्गांचे निकट संवेद दाखवून त्यांचा समन्वय केला आहे. तो श्लोक असा:—

कृपे यथा गाढजले तथान्त—
निमज्ज्य बुद्ध्या शितया नितान्तम् ।
प्राणं च वाचं च नियम्य चिन्वन्
विंदोविजाइङ्कतिमूलरूपम् ॥

अर्थ—पाणबुद्ध्या ज्याप्रमाणे खोल विहीरीत बुद्धी मारून बुद्धींची असलेली वस्तु शोधून काढतो, त्याप्रमाणे साधकाने प्राण आणि वाणी यांचे नियमन करून, अति तीक्ष्ण बुद्धीने आपल्या अंतरांत खोल शिरून शोध करावा म्हणजे आपल्या अंतरांत खोल शिरून शोध करावा म्हणजे आत्माचा पत्ता लागेल.

शेवटी ज्या एका श्लोकांत भगवानांनी आपल्या शिकवणीं सर अगदी थोडक्यांत आणि स्पष्ट सांगितले आहे तो श्लोक देऊन हा विषय आटपतो.

देहं सृष्ट्यजडात्मकमहंबुद्धि ने तस्यास्त्यतो
नाहं तत्तदभावसुतिसमये सिद्धात्मसद्भावतः ॥
कोऽहं भावयुतः कुतो वरधिया इष्टात्मनिष्ठात्मनां

सोऽहं स्फूर्तितयाऽरुणाचलशिवः पूर्णो विभाति स्वयम् ॥

अर्थ—देह मातीच्या घटासारखा जड आहे. त्याला अहंबुद्धि (अहंमाव) नाही, म्हणून देह मी नव्हे. पुनः देहभाव अगदी नसतो अशा गाढ निव्रेत आपण स्वयंसिद्ध आत्मरूपव असतो. तर मी अहंमाव असलेला असा हा कोण आहे आणि तो कोहून वाला याचा बुद्ध मनाने—सूक्ष्म बुद्धीने विचार (शोध) करून ज्यांनी आत्मदर्शन घेतलें, म्हणजे जे आत्मनिष्ठ शाळे त्याच्या हृदयांत असूणाचल शिव भगवान चोऽहं (तो मी) या स्फूर्तीने पूर्णपणे प्रकाशित असतो.

या श्लोकांतील चारी चरणांतील परिले शब्द म्हणजे देहं, नाहं, कोऽहं, सोऽहं हे घेतले म्हणजे त्यांत भगवानांची सर शिकवण आलेली आहे. ती अशी—देहं नाहं म्हणजे देह मी नव्हे, तर कोऽहं—मी कोण? सोऽहं (तो परमात्मा मी आहे). देहात्मभावाना सोऽहन उलट पहा; अंतर्मुख वहा म्हणून सोऽहंचा (जीवदीवयेक्याचा) अनुभव घेईल.

ॐ नमो भगवते श्रीरमणाय ।

भारतांत खिस्ताचे स्थान

—आचार्य विनोबा भावे—

आजकाल आम्ही धर्मीतहि भेदभाव निर्माण केला आहे. समाज-समाज परस्परांत झागडत आहेत; देशांदेशामध्ये परस्परांत वैरभाव नांदत आहे. परंतु या सर्वांची तुच्छता दर्दीविणारे कांही महात्मे सान्या जगात होऊन गेले आहेत. ते कोणत्याहि विशिष्ट देशाचे, पक्षाचे, संप्रदायाचे किंवा समाजाचे म्हटले जात नाहीत.

अशा सत्पुरुषांत महात्मा येशूनी गणना आहे. तो स्वतःला मानवपुत्र म्हणत असे. मानवपुत्र महणप्याचा अर्थ असा की, कोणतीहि संकुचित उपाधि, पदवी किंवा दर्जा मान्य करण्याला तो तयार नाही; स्वतःला सान्या मानवजातीचा प्रतिनिधि तो समजातो-मानवाच्या बलाचा आणि त्याच्या दुर्बलतेचाहि प्रतिनिधि. म्हणून महात्मा येशूने सान्या मानवाच्या शुद्धीप्रीत्यर्थ फार मोठे प्रायश्चित्त केले. जेथे जेथे म्हणून खिस्ती धर्म प्रचलित आहे तेथे तेथे तर त्याचे स्मरण केले जातेच पण जगाच्या इतर भागांतमुदां हें स्मरण पवित्र मानले जाते.

भारतभूमीला तर ते विशेष पवित्र वाटते. येशून्या नंतर * * * शेळ्याच दिवसांत मल्यारच्या किनान्या-खिस्ताचा संदेश वर त्याचे अनुयायी आले होते. तेव्हां-भारताला मान्य पासून खिस्ती धर्माचे अनुयायी या देशांत आहेत. खिस्ती धर्मांशी हंगज, फॅच, दोर्तुगीज वगैरे राज्यांची राज्यनीति जोडली गेली ही दुर्दैवाची गोष्ठ आहे. त्यामुळे कांही विपरीत कृत्येहि हिंदुस्थानांत घडली. त्याचा परिणाम म्हणून खिस्ती धर्मांची जितकी प्रतिष्ठा व्यायला पाहिजे तितकी ज्ञाली नाही. एक प्रकारची प्रतिक्रियाच ज्ञाली; आणि इंग्रज सत्तेशी तो जोडल्यामुळे त्या धर्मांसंबंधी खोट्याचा भावनाहि वाढल्या. आतां हे नाहीसे होत आहे, आणि खिस्ती धर्म शाहिद हिंदुस्थानचा एक धर्म आहे हे हिंदुस्थानांने जाणावै

गेल्या खिस्तजयंतीच्या दिवशी आचार्य विनोबा भावे यांनी येशू खिस्ताच्या संदेशावर प्रवचन दिले होते. त्या प्रवचनाचा गोष्वारा ‘भूदान यज्ञ’ सासाहिकाच्या दृजानेवारीच्या अंकावरून इथे दिलेला आहे. ‘येशूच्या शिकवणुकीचा जितक्या व्यापक प्रमाणावर सामूहिक प्रयोग महात्मा गांधीच्या नेतृत्वाखाली भारताने केला तितका इतरव कुठे ज्ञाला असेल तर माहीत नाही. हिंदुस्तानच खिस्ती धर्म प्रत्यक्ष आचारांत आणीत आहे’ असे विनोबांनी म्हटले असून, सर्वसमावेशक धर्मप्रवृत्तीने हिंदुत्व नष्ट होत नाही तर तें अधिक विकसित होते हा सिद्धांत सांगितला आहे.

अशी तयारी आहे. मी तर समग्र भारतातफै सांगू शकतों की येशू भारताला मान्य आहे, त्याचा संदेश आशी शिरोधार्य समजातो. त्याचा पूर्णपणे आचार करण्याला आम्ही उत्सुक आहों. येशूला आम्ही आपल्याच परिवारांतला समजातो. आमचा असा दावा आहे-आणि हे कांही मी अभिमानाने बोलत नाही, नम्रतेनैव सांगतो-की, येशून्या शिकवणुकीचा जितक्या व्यापक प्रमाणावर सामूहिक प्रयोग महात्मा गांधीच्या नेतृत्वाखाली भारताने केला तितका इतरव कुठे ज्ञाला असेल तर माहीत नाही. ईश्वराने ही शिकवण शिरोधार्य करण्याची बुद्धि आम्हांला दिली त्यामुळे आमचे कल्याण ज्ञाले.

आज सान्या जगात संघर्ष चालू आहे. आणि ज्या देशांनी *

* * * जास्तीत जास्त हिसेची योजना एक-अहिंसेतत्त्व मेकांविरुद्ध केली ते स्वतःला येशूचे मानवाचा विकास अनुयायी म्हणविलात! ही गोष्ठ आतो

* * * फार दिवस चालणार नाही, आणि येशूने आशा केली होती त्याप्रमाणे, प्रभुचे राज्य जे आकाशांत नांदत आहे ते पृथ्वीतलावरहि नांदू लागेल. त्याची ही भविष्यवाणी शेळ्याच काळांत सिद्ध होईल अशी आम्हांला आशा आहे. शाळांमें वाढविण्यांतच आपला आणि जगाचा बनाव समजान्या या देशाना खिस्ताच्या शिकवणीने नव्हे पण विज्ञानामुळे ही गोष्ठ समजू लागेल. विज्ञानाच्या जगान्यांत, शाळांमें वाढवींत जावी आणि शक्तीचे संतुलन (बैलन्स ऑफ पॉवर) संभाळून शांतीचा प्रवत्तन करवा, या दोन्ही गोष्ठी फार काळ चालणार नाहीत. शांतीचा अशांत उपाय फार दिवस चालणार नाही. विज्ञान हे हत्यारांना मर्यादित ठेवू देणार नाही. म्हणून मनुष्याला विचार करण्याची संधी विज्ञान

द्वैर्ल, बायबल वाचन जें काम शाले नाहीं, अनेक धर्मोपदेश-कांची एविवारती प्रबचने ऐकून जें काम शाले नाहीं, तें काम विश्वानाचें युग करून टाकील. शेवटी हिसक शळांच्या परित्यागांतच मानवतेचा व मानव समाजाचा विकास आहे, अशी मनुष्याला बुद्धि सुचेल. शरीराचें रक्षण आणि आत्म्याचा विकास या दोन्ही वस्तू जणू एकाच गोषीने साधवील, मनुष्य शळाकांचा परिस्थित्याग करील, परस्पर प्रेमानें आणि सहकार्यानें जगायला शिकेल, दुसऱ्यासाठी जगायला शिकेल, देण्यांतच सुख अनुभवील. हे सर्व विश्वानानें प्रत्यक्ष सिद्ध होईल.

येशूने काय सांगितले? आपल्यावर जो प्रेम करतो त्याच्यावर आम्ही प्रेम करावे, यांत काय मोठेंसे आहे? जनावरसुद्धां तें करते. यांत मनुष्यपणा काय आहे? आमच्यावर जो प्रेम करील त्याचा आम्ही द्वेष करू, असें जर म्हटले, तर आम्ही काय वसू हे आम्ही दुसऱ्याच्या हातीं सोपविले असा त्याचा अर्थ होतो. त्यायों 'अभिक्रम' (इंग्रजीत 'इनीशिएटिव' म्हणजे मूल प्रेरणा) हा आमन्या हातीं न ठेवतां आणण दुसऱ्याच्या हातीं सोपविलो, अमेरिकेची मदत घेऊन पाकिस्तान आपले सैन्यवल बाढवीत आहे, हे वघून आम्हीहि तसेचं करायचे म्हटले तर आम्हांलाहि शळाकी बाढवाची लागेल. आणि आम्हांला पाहिजे शांति, अहिसा, शळापरित्याग. अशी जर बुद्धि आम्हांल शाली-ईश्वरकृपेन पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या नेतृत्वामुळे अशी कुछुद्दि आम्हांला होत नाही, पण समजा शाली-आणि आचार होऊन आम्ही तसें केले तर त्याचा अर्थ असा होईल की, हिंदुस्तानला काय रूप दायचे हे आम्ही पाकिस्तानच्या हातीं सोपविले. हे एक सहज उदाहरण दिले.

महात्मा गांधी जेव्हां परलोकीं गेले तेव्हां सांव्या जगांतव्या * * * मोठमोळ्या लोकांनी आणि सामान्य महात्मा येशू खिस्त लोकांनीहि दुःख न्यक केले. त्यांत वीर पुरुष होता ज्याने इकडे हाहाकार माजविला * * * होता, जार्तीत हिसाक्षिकी वापरली होती तो मँकार्थर हा प्रसिद्ध सेनापतीहि होता. तो म्हणाला, 'आम्हांला जर मानवतेचे रक्षण करायचे असेल तर सलोख्यानें आणि प्रेमानें तें करण्याचा विचार आम्हांला कर्ती ना कर्ती करावा लागेल?' इतके कबूल करूनहि पुन्हा 'ही गोष्ट आज करण्याची नाढी' असे पुष्कल लोक मानतात. 'अहिंसा परमो धर्मः' हे त्यांना पटते; पण अहिंसा हा निकट धर्म आहे हे त्यांना पटत नाही. हिसेची बाजू उचलून घरणारे म्हणतात, हिसेसाठी हिसा आम्हांला नको, पण नाहलाज म्हणून हिसा करावी लागते, कारण प्रतिपक्षी जर हिसेचे बढ बाढवीत आहे, तर आम्ही काय करावे? ही जी लाचारी, पुरुषार्थ-हीनता, निर्वीर्यता

ती महात्मा येशूला सहन शाली नाहीं. तो महावीर पुरुष होता त्याला भय ठारूक नव्हते, तो नैषिक ब्रह्मचारी होता प्राणिमात्रावर त्याचे प्रेम होते. त्याने जाहीर केले कीं जो माझ द्वेष करील त्यालासुद्धां मी प्रेमानें जिंकीन. काय शक्ति आहे दुवळा कीणी असें बोलू शकणार नाहीं-विचार करू शकणा नाहीं, बलवानांचें तें काम आहे. आज जर आपण डोवे डिकाणावर ठेवून विचार केला तर विश्वानाच्या या जमान्यांत हे लेच लक्षात येईल कीं, ही गोष्ट केवळ पुरुषार्थीचीच नव्हे तर बुद्धीचीहि आहे. विश्वानाच्या या युगांत बुद्धि सांगत आहे कीं हिसेच्या साधानानें समाजाचे प्रश्न सोडवितों म्हणणे हे मुर्खपणाचें आहे. म्हणून येशूचा संदेश अंगलांत आणप्याची संथी जगाला लवकरच येईल; आणि हे काम विज्ञान करील असा माझा विश्वास आहे.

भारताचें हे भाग्य आहे कीं जगांतले सर्व समाज आणि * * * लोक येथे प्रेमानें नांदत आले आहेत. भारतानें येशूला येथील लोक विचारांत, चिंतनांत आपलासा केला भेदभाव करीत नाहीत. येथील जनतेला

* * * राष्ट्रवादसुद्धां फारसा पटत नाहीं. तिला व्यांतरराष्ट्रवाद सहज समजतो. इथल्या एखाद्या माणसाला जर सांगितले कीं तुं बिहारी आहेस, बिहारचा अभिमान बाळग. दुसऱ्या प्रांतवात्याशी वेगळा व्यवहार कर, आपल्या बिहार-वाळ्याशी वेगळा कर, तर त्याला तें कल्पणारच नाहीं. पण जर त्याला सांगितले कीं नुसत्या माणसावरच नव्हे सर प्राणिमात्रावर प्रेम कर, सर्वीवर प्रेम करणे हा धर्म आहे, तर चटकन् ही गोष्ट त्याला पटते. म्हणूनच मला याटटें कीं भास्ताने येशूचा आपलासा केला आहे. माझ्या सांगण्यांतले तारपर्य हे कीं शेजांव्यावर प्रेम करा, शत्रुवरहि प्रेम करा हे प्रयेकानें आपल्या धर्माचे आपल्या जीवनाचे अंग समजावे. कों प्रेम करा? याचे उत्तर हिंदुस्थानची ब्रह्मविद्या देते. ती ब्रह्मविद्या जर येथील खिस्ती, मुसलमान बंधूनीं मान्य केली तर त्यांना जें पाहिजें आहे, जो प्रचार ब्राह्मा असें त्यांना वाटते सो सहज होऊन जाईल.

एक प्रकारचा भ्रातृभाव इस्लामांत आहे, हे सर्वोना मान्य आहे. सेवामय काम करण्याची प्रवृत्ति ही खिस्ती धर्माची विशेषता आहे, हे सर्वोना मान्य आहे. या दोन्ही गोषी आम्ही शीघ्र करू इच्छितों. म्हणूनच मी स्वतःला मुसलमान समजातों, खिस्ती मानतों. भारताचा हिंदु म्हणून मी संगं इच्छितों कीं इस्लाम आणि खिस्ती धर्म मला मंजूर आहेत. पण हे स्वीकारल्यानें माझे हिंदुत्व नष्ट होत नाही, उलट तें अधिक विकसित होते, प्रकाशित होते. काणण या भूर्मीत जी ब्रह्मविद्या निर्माण शाली ती थासुळे अतिशय दृढ वनते. इस्लाम धर्माच्या

भ्रानृभावामुळे आणि विस्तीर्ण धर्माच्या सेवावृत्तीमुळे इथला एक विशिष्ट विस्तीर्ण द्वारा होईल, एक विशिष्ट इस्लामधर्म द्वारा होईल, भारतभूमीच्या रंगानें त्यांच्यांत एक विशेष बळ येईल, त्यांची प्रभा विशेष आकर्षक होईल.

* * * एक दावा मी केला तसेच हुसरा एक मालकी हक्क नम्र दावा मी मांडतो. माझा आत्मा हैं पाखंड सांगतो की हा जो भूदान-यश चालला सतत मिळत आहे. येशूने काय शिकविले? शोजान्याचे जीवन माझ्याहून वेगळे, शोजान्याची चिंता ही माझी चिंता नव्हे, असें समजाप्रांत मानवता नाही हेच त्यानें शिकविले. याकरता जगिनीवर आज तो मालकी हक्क सांगितला जातो तो आम्ही नाहीसा करू इच्छितो. अशा प्रकारच्या मालकीचा हक्क सांगणे हैं अभक्तीचे, अश्रद्धेचे, नास्तिकतेचे दर्शन आहे. 'ईश्वर' शब्दाचा अर्थच मुळी मालक, प्रभु, स्वामी असा आहे. तिन्ही धर्मात ईश्वरालाच स्वामी मानले आहे. मालकीचा हक्क आम्ही सांगत असू, तर तें पाखंड आहे ही गोष्ट आतां चालणार नाही. मालकी हातांत ठेवून हुसन्यावर थोडी दथा करणे, थोडे प्रेम करणे हैं विजानाच्या युगांत चालणार नाही. या युगांत प्रेम पुरतेच करावे लागेल. विजानाच्या युगांत अपुरें दर्शन चालणार नाही. विजानाचे युग अश्रद्धा आणील असें किंत्येकजण म्हणतात. माझे उलट म्हणणे आहे की विजानाने अपुरी श्रद्धा पुरी होईल. हे तेव्हाचे होईल की जेव्हा आपली मालकी सौदून देऊन सामूहिक मालकी आपण मानायला लागू. आज जो 'कम्युनिस्ट' शब्द निघाला आहे तो येशूच्या अनुयायांकडूनच आला आहे. ते आपले 'कम्यून' बनवीत होते म्हणजे एकत्र राहत होते, व्यक्तिगत मालकी ठेवीत नव्हते. ही गोष्ट फक्त येशूच्या अनुयायांचीच नाही, हिंदुस्थानांतरी ही गोष्ट मानली जाते. भारतभूमीचा दावाच तो आहे. एका तामिळ भक्ताची गोष्ट आहे. एका लहानशा कोठडींत तो राहत होता. ती फारच लहान होती. बाहेर पाऊस पडत होता. कोणी एकजण आला आणि त्याने दार ठोठावले. 'मला जरा जागा देतो कां?' असें त्याने विचारले. भक्त म्हणाला, या. इथे एक मनुष्य झोपू शकतो. पण दोघे बसू शकतात.' दोघे बसले. येशू वेळाने तिसरा आला. बाहेर पाऊस पडतच होता. भक्त म्हणाला, 'ये बाबा; तूंहि ये. इथे एकाला झोपण्याइतकी जागा आहे, दोघाना बसण्याइतकी जागा आहे, तिघे असले तर त्यांना उमे राहाण्यापुरती जागा आहे.' त्याला त्याने आंत घेतले व ते तिघे उमे राहिले.

अशा हजारों गोष्टी हिंदुस्थानांत सांगतात. परमेश्वराचा केवढा उपकार या भूमीवर की येण्ये असंख्य सत्युक्षणांचा वर्षाव

दोन अक्षरांत साहित्याचे सर्वसार !

वालिमीने शतकोटी रामायण लिहिले. तें लुटण्यासाठी देव, दानव आणि मानव यांच्या-मध्ये झागडा सुरु झाला. झागड्याचा निकाल लागेना. तेव्हा शंकराला पंच नेमले. त्याने तिघांना तेहतीस कोटी श्लोक प्रत्येकी वांटून दिले. एक कोटी उरले. पुन्हा तेहतीस लाख प्रत्येकाला दिले. असे उत्तरोत्तर वांटां वांटां शेवटीं एक श्लोक उरला. रामायणाचा श्लोक अनुष्टुप् छंदाचा. या छंदाची अक्षरे असतात वतीस. शंकराने त्यांतलीं दहा दहा अक्षरे तिघांना वांटून दिली. अखेर उरलीं अक्षरे दोन. ती कोणती? तर रा-म ही! शंकराने ती दोन अक्षरे आपल्या वांटणी करण्याच्या कामाची भजुरी म्हणून स्वतः ठेवून घेतली. शंकराने आपले साक्षरत्व दोन अक्षरांत संपूर्ण टाकले. म्हणून देव, दानव किंवा मानव कोणीहि त्यांची बोक्याची करू शकले नाहीत. संतांनी साहित्याचे सर्वसार रामनामांत आणून ठेवले आहे. परंतु 'अभाग्या नरा पामरा तें कठेना' अशा संसारी लोकांची स्थिति असते!

आला आहे. त्याने ही भूमि पवित्र झाली आहे. हिंदुस्थानांत इस्लाम आला, विस्तीर्ण आला, पारशीर्ण आला आणि येशूनु बुद्धधर्माचा विचार हुसन्या देशांना मिळाला. हिंदुस्थानच्या गेल्या पांच हजार वर्षांच्या इतिहासांत त्याने बाहेरच्या देशावर व्याकमण केल्याचा दाखला मिळत नाही. केवळी भाग्याची गोष्ट! अशा देशाला येशूचा संदेश म्हणजे त्याच्या नापाची इस्टेटच नव्हे का? अहिसेचा विचार जो येण्ये पसरला तो ईश्वराच्या भक्तीत इथले लोक रसलेले आहेत म्हणून. अशा स्थिरांत येशूचा स्वीकार ही कांही नवलाची गोष्ट नाही,

भूदानाच्या कायानें येशूचा संदेश घोघर पोचेल असा माझा दावा आहे. प्रभूजवळ हीच प्रार्थना आहे की आमच्या वाणीत करणा, दया, प्रेम हीं भरून टाक. त्यानेचे प्रभूचे काम पूर्ण होईल.

बाबांचे सालंकृत ज्ञानदान

आपल्याकडे आलेद्या आर्त भक्ताला उपदेश करण्याची दृष्टांत सांगून, एखादी गोष्ट निवेदन करून, कधीं साथा शब्दांत तर कधीं अलंकारिक भाषेत, भक्ताचे संशय दूर करण्याची विलक्षण कला त्यांना साधली होती. त्यांच्या या अलंकारपूर्ण उपदेशाची अथवा सालंकृत ज्ञानदानाची एक गोष्ट इथे सांगतों

पुण्याला राहणारे श्री. अनंतराव पाटणकर या नंवांच्या एका गृहस्थांना साईदर्दनाला जाण्याची इच्छा झाली. त्याप्रमाणे ते एकदा शिरडीस आले. श्री. पाटणकर चांगले बहुशुत होते. वेदांताचा अभ्यास त्यांनी केला होता. उपनिषदेवाचली होती. कण त्यांच्या मनाची तळमळ मात्र थांबली नव्हती. शिरडीस आल्यावर त्यांनी बाबांचे दर्शन घेतले. त्यांची यथायोग्य प्रकारे पूजाअर्ची केली आणि नंतर बाबांच्यासमोर बसून हात जोडून ते विनम्रपनाऱ्या बाबांना म्हणाले,

‘अनेक ग्रंथ वाचले. वेद-वेदांगे, उपनिषदेवांचे अध्ययन केले. शाळाभ्यास केला. पुण्य-श्रवण केले. पण मन मात्र अद्यापि असमाधानीच राहिले आहे. जे वाचले तें सारे फुकट गेले असे वाटते. ज्यांना अक्षरओळखाहि नाही असे भोळे भाविक आपल्याहून शतपटीने बेरु, असे वाढू लगले आहे. जोऽवर मन स्वरथ नाही तोंवर सारे पुस्तकी शान निष्फल झाले असेंच म्हटले पाहिजे. शाळाचा कीस काढला, महावाक्यांचा जप केला, अक्षरानाची चर्चा केली पण कशानेहि मनाला शांतता लाभल नाही, त्याची तळमळ शांत होत नाही. म्हणून आपल्या चरणापाशी आलों आहे. आपण सहज हास्य-विनोद करतां करतां सन्मार्ग दाखवितां असे ऐकले. आपल्या दर्शनानें सारी चित्ता नाहीशी हीइल असे कार्नी आले. म्हणून आपल्या पायाशी आलों आहे. तेहां मला चित्तस्थैर्य लाभेल असा आशीर्वाद देण्याची कृपा करावी.’

ते ऐकून बाबा म्हणाले, ‘एकदां काय झाले—एक सौदागर चालला असरां त्याच्या समोर एक घोडे आले. त्या घोड्यानें लेंड्या टाकल्या—नऊ लेंड्या टाकल्या. सौदागरनें तें पहातांच ल्याने लगवलीने पदर पसरून ल्या लेंड्या गोळा केल्या आणि घट बांधून घेतल्या. त्या लेंड्या सगळ्या नीट बांधून घेतांच त्या सौदागराला चित्ताची एकाग्रता प्राप्त झाली !’

श्री. पाटणकर यांनी बाबांच्या तोडऱ्याची ही गोष्ट ऐकली आणि ते चकित होऊन स्तब्ध राहिले. नंतर बाबांना वंदन करून ते निघाले आणि आपल्या मुक्तामाच्या जारीं परत आले, येतांना बाबांनीं सांगितलेल्या त्या गोष्टीचा विचार सारखा त्यांच्या मनांत घोळत होता. साईबाबांच्या त्या बोलण्याचा अर्थ काय असावा, हे कांहीं केल्या त्यांच्या ध्यानांत येईला.

मुक्तानीं आल्यावर त्यांनी घडलेला सगळा हृत्तांत श्री. रादा केळकर यांना इथभूत सांगितला व म्हटले,

‘हा सौदागर कोण ? घोड्याने घातलेल्या लेंड्या त्याने घट बांधून कशाला घेतल्या ? लेंड्या नऊच कां ? या साप्या गोष्टीचा अभिप्राय काय ? मला तर याचा कांहींच उलगडा होत नाही. तुम्हांला कांहीं कळते का ?’

केळकर म्हणाले, ‘बाबांच्या सगळ्याच बोलण्याचा अर्थ मलाहि नीट समजत नाही. तरी पण त्यांच्याच कृप्राप्रसादाते जे समजले आहे असे वाटते तें तुम्हांला सांगतों. सौदागर म्हणजे तुम्ही स्वतः ! ते घोडे म्हणजे ईश्वरी कृपा. त्या घोड्याने घातलेल्या नऊ लेंड्या म्हणजे नवविधा भक्ति. त्या लेंड्या पदरांत घेऊन सौदागर कृतकृत्य झाला. नवविधा भक्ति करून तुम्हीहि कृतार्थ व्हाल, भक्तीविना परमेश्वरप्राप्ति नाही. नुसत्या कोरड्या ज्ञानाने परमेश्वर आशीर्वाद होत नाही. मनाची तळमळ थांबत नाही. श्रवण, कीर्तन, विष्णुस्मरण, चरणसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य आणि आत्मनिवेदन ही नवविधा भक्ति होय. अंतःकरणांत खराखुरा पूर्ण भाव ठेवून या भक्ति-प्रकारांपैकी एकाहि जरी हातून वथासंग व पुरेपूर घडला तरी भक्तांच्या धरीं श्रीहिंसा प्रकट झाल्यालेरीज राहाणार नाही. जप-तप केले, ब्रते पाळलीं, योगसाधन केले, वेदोपनिषदांचे परिशिल्प केले, अष्टौप्रहर अद्यात्मचर्चा केली, तरी जोऽवर भक्तीचा जिव्हाळा नाहीं तोंवर ही सारी खटपट वर्थ्ये आहे. एका भक्तीविना सारे फोल आहे. उलट पक्षी प्रेमळ मक्ति अंतःकरणांत असेल तर मग वेदशास्त्र व्युत्पत्तीची गरज नाहीं, दिगंत ज्ञानाची आवश्यकता नाहीं, शुक्ल चर्चेची जरुरी नाहीं. एक भक्ति असली म्हणजे दुसरे कांहीं नको. भक्तीनेच मन थागवेल, त्याला विसांवा लाभेल, स्थैर्य मिळेल. जोऽवर अंतरंगांत भक्तीचा उमाळा नाहीं तोंवर चित्ताला स्वस्थता प्राप्त होणें हैं सुतरास अशक्य आहे. हा बाबांच्या गोष्टीचा गर्भितार्थ आहे असे मल वाटते.’

केळकरांचे हैं विवेचन पाटणकरनां पटले. दुसऱ्या दिवशी तसेच केळकरांनी सांगितलेला अर्थ बोरबर असल्याची त्यांची झात्रीच पटली. दुसऱ्या दिवशी पाटणकर साईदर्दनास गेले. त्यांनी बाबांना नमस्कार करतांच बाबा म्हणाले, ‘काय, लेंड्या बांधून घेतल्यास का ?’

पाटणकर विनोत स्वरांत म्हणाले, ‘आपली या दीनावर कृष्ण असावी. म्हणजे त्या बांधून घेण्यासाठीं मला फार प्रवास पडणार्ह नाहीत. आपोआप त्या घट बांधल्या जातील.’

बाबांनीं कूपाडघीने त्यांच्याकडे पाढून ‘कल्याण हीइल असा आशीर्वाद दिला आणि पाटणकर स्वस्थचित्त होऊन समाधान पाढून तेथून परतले.

★ भक्तीचा जिव्हाळा ★

~~~~~ : लेखक : ~~~~~
ज्ञानेश्वर माउलीचा एक चरणरज

जाणे भक्तीचा जिव्हाळा । तोचि दैवाचा पुतळा ॥ १ ॥
आणीक नये माझ्या मना । हो का पंडित शहाणा ॥ २ ॥
नामरूपी भिनले चित्त । त्याचा दास मी अंकित ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नवविधा । वर्म जाणे तोचि सुधा ॥ ४ ॥

सरल अर्थ—जौ प्रेमभक्तीचा रसानंद चाखतो, तोच भाग्याची प्रतिमा आहे. दैवाचा पुतळा असा पाठभेद आहे. भक्तीचा जिव्हाळा जाणणारा दैवाचा पुतळा असा प्रेमल ज्ञानी-भक्तच माझ्या मनाला येतो. त्या बांचून दुसरा कोणीही माझ्या मनाला येत नाही. मग तो पंडित अनुभवी सूजु कां असेना । सगुण भक्तीचा जिव्हाळा न जाणणारा आत्मनिष्ठ जीवन्मुक्त जरी असला, तरी तो मला आवडत नाही. सगुण श्रीहरीच्या नामरूपाच्या ठिकाणी ज्याचें चित्त तनमय झाले, त्याचा मी अंकित सेवक आहे. श्रीतुकाराम महाराज म्हणतात, अवण, कीर्तन, विष्णूचे स्मरण, पादसेवन, अच्छन, वंदन, दास्य, सख्य व आत्मनिवेदन या नऊ प्रकारच्या भक्तीचे वर्म-प्रेमसुख जो जाणतो तोच सुधाभक्त आहे; मला भक्तीचा जिव्हाळा जाणणारा भक्तच यथार्थ भक्त वाटतो.

निष्काम प्रेमल भक्त

जाणे भक्तीचा जिव्हाळा । तोचि दैवाचा पुतळा ॥ १ ॥

निष्काम प्रेमल भक्त चारी मुर्कीची इच्छा करीत नाहीत. कांही भक्त भगवंताजवळ सलोकता मुक्ते भागतात; कारण त्यांना ती मुक्ति आवडते. कांही भक्त भगवंताजवळ समीपता मुक्ति भागतात. सलोकता आवडे भक्तांसी । तै मी कर्ये वैकुण्ठवासी । भक्त मागे समीपतेसी । करी मी तयासी जिवलग ॥ २९९-२४ ॥ ए. भा. कांही भक्त भगवंताजवळ सरूपतामुक्ति भागतात. भक्त मागे सरूपता । त्यासी मी दें चतुर्मुजता । शंखचक्रादि सायुधता । घनश्वामता मुरेख ॥ ३०१ ॥ या भक्तांच्या ठिकाणी अद्यशोब नसल्यामुळे त्यांच्या ठिकाणी परमानंद प्रकट होत नाही. भेदभावाने भक्ति करणाऱ्या या भक्तांना ह्या तीन प्रकारच्या मुक्ति मिळतात. आर्त, जिज्ञासु आणि अर्थार्थी । हे भेद केले मायिका भक्ति । जे अभेद भावे मज भजती । सायुज्यमुक्ती त्यांसी ॥ ३१९ ॥ आर्त, जिज्ञासु आणि अर्थार्थी हे भेदभावाने भजणारे भक्त मायिक आहेत. अभेद भावाने भक्ति करणाऱ्या ज्ञानीभक्तांना सायुज्यमुक्ति मिळते. तस्वतः सायुज्याचा अर्थ कोणता आहे? सायुज्यता आलिया

हाता । वस्तुवर्ण डावो नाही रिता । सफलभूती एकात्मता । सायुज्य तस्वता या नांव ॥ ३२८ ॥ सायुज्यता हाती आली असतां आत्मवस्तुवांचून कोणतेच ठिकाण रितें राहात नाही. संपूर्णे भूतमात्रांतील एकात्मतेला तस्वतः सायुज्य म्हणतात. सफल रूपाने नंदणारे जग जो आपले अंग आहे असे जाणतो, आपण सर्वात्मा अभेद आहोत असा ज्याचा अनुभव असतो त्यालाच पूर्णपणे सायुज्य मिळते. अज्ञानी भक्तांना ‘पहिल्या तीन मुक्ति मिळतात’ आणि ज्ञानीभक्तांना सायुज्य मिळते. एवं भावांच्या अति प्रीती? जॅ जॅ निजभक्त वांछिती । तैं तैं मी पुरवी श्रीपती । चारी मुक्ती भक्तांशी ॥ ३३२ ॥ ए. भा. अ. २४.

श्रीकृष्णभगवंतांनी या भक्तांचे वर्णन केळ्यानंतर निष्काम प्रेमल भक्तांचे वर्णन केले आहे. या केळग्ले माझे प्रिय भक्त । भक्तिप्रतापे प्रतापवंत । भजन शौर्य अति अद्भुत । निष्काम निरत मद्दजनी ॥ ३३३ ॥ श्रीतुकाराम महाराज निष्काम प्रेमल भक्त होते. ते म्हणतात, सर्वात्मकपण । माझे हिरोनी नेतो कोण ॥ १ ॥ मर्नी भक्तीची आवडी । हेवा व्हावी ऐसी जोडी ॥ २ ॥ माझे सर्वात्मपण या शब्दांनी त्यांनी आपले सायुज्य सांगितले आहे. नंतर त्यांनी सायुज्यावरील भक्तीची आवड दाखविली आहे. त्यांची सायुज्यावरील भक्ती आणि ‘जाणे भक्तीचा जिव्हाळा’ यांतील भक्ति यांचा अर्थ एकच आहे. तुकोबासाराले निष्काम प्रेमलभक्त चारी मुर्कीची उपेक्षा करितात. तस्वतः भक्तीचा अर्थ कोणता आहे? न घेती सालेक्य सामीप्य सरूपता । शेव्ही न मागती सायुज्यता । निष्काम भजती भगवंता । ‘भक्ति तस्वतां या नांव’ ॥ ३३५-२४ ॥ निष्काम प्रेमल ज्ञानीभक्त भगवंताला सालेक्य, सामीप्य, सरूपता आणि सायुज्यताहि भागत नाहीत. ते भगवंताला निष्काम भजतात; यालाच तस्वतः भक्ति म्हणतात. ‘भक्तीचा जिव्हाळा’ यांतील भक्तीचा अर्थ हा आहे. ह्याच भक्तीला पंचम पुरुषार्थाची भक्ति म्हणतात. ही भक्ति भगवंताला फार आवडते. चूऱ पुरुषार्थातें त्यांगिती । चारी मुक्ति उपेक्षाती । पंचम पुरुषार्थाची भक्ती । मज पढियती । उद्धवा ॥ येचे भक्तीचे मज कोड । हेचे भक्त माझे लळेवड । मज अवाप्रकामा त्यांची चाड । ऐसे प्रेम गोड त्यांचे ॥ ३७३-२४ ॥ ए. भा. असे निष्काम प्रेमल ज्ञानीभक्त आणि त्यांची पंचम पुरुषार्थाची गोड प्रेमभक्ति भगवंताला फार आवडतात.

★ भक्तीचा जिव्हाळा ★

~~~~~ : लेखक : ~~~~~
ज्ञानेश्वर माउलीचा एक चरणरज

जाणे भक्तीचा जिव्हाळा । तोचि दैवाचा पुतळा ॥ १ ॥
आणीक नये माझ्या मना । हो का पंडित शहाणा ॥ २ ॥
नामरूपी भिन्नें चित्त । त्याचा दास मी अंकित ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नवविधा । वर्म जाणे तोचि सुधा ॥ ४ ॥

सरल अर्थ—जो प्रेमभक्तीचा रसानंद चालतो, तोच भाग्याची प्रतिमा आहे. दैवाचा पुतळा असा पाठमेद आहे. भक्तीचा जिव्हाळा जाणणारा दैवाचा पुतळा असा प्रेमळ शानी-भक्तच माझ्या मनाला येतो. त्या वांचून दुसरा कोणीही माझ्या मनाला येत नाही. मग तो पंडित अनुभवी सूझ कां असेना ! सुगुण भक्तीचा जिव्हाळा न जाणणारा आत्मनिष्ठ जीवन्मुक्त जरी असला, तरी तो मला आवडत नाही. सुगुण श्रीहरीच्या नामरूपाच्या ठिकाणी ज्याचें चित्त तन्मय झाले, त्याचा मी अंकित सेवक आहे. श्रीतुकाराम महाराज म्हणतात, अवण, कीर्तन, विष्णूचें स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य व आत्मनिवेदन या नऊ प्रकारच्या भक्तीचें वर्म-प्रेमसुख जो जाणतो तोच सुधाभक्त आहे; मला भक्तीचा जिव्हाळा जाणणारा भक्तच यथार्थ भक्त वाटतो.

निष्काम प्रेमळ भक्त

जाणे भक्तीचा जिव्हाळा । तोचि दैवाचा पुतळा ॥ ५ ॥

निष्काम प्रेमळ भक्त चारी मुक्तीची इच्छा करीत नाहीत. कांही भक्त भगवंताजवळ सलोकता मुक्ति मागतात; कारण त्यांना ती मुक्ति आवडते. कांही भक्त भगवंताजवळ समीपता मुक्ति मागतात. सलोकता आवडे भक्तांसी । तें मी करीं खेकुंठ-वासी । भक्त मागे समीपतेसी । करीं मी तयासी जिवलग ॥ २९९-२४ ॥ ए. भा. कांही भक्त भगवंताजवळ सरूपतामुक्ति मागतात. भक्त मागे सरूपता । त्यासी मी दें चतुर्भुजता । शंखचक्रादि सायुधता । चनश्यामता मुरेख ॥ ३०१ ॥ या भक्तांच्या ठिकाणी अद्ययबोध नसल्यामुळे त्यांच्या ठिकाणी परमानंद प्रकट होत नाही. भेदभावाने भक्ति करणाऱ्या या भक्तांना ह्या तीन प्रकारच्या मुक्ति मिळतात. आर्त, जिज्ञासु आणि अर्थार्थी । हे भेद केले मायिका भक्ति । जे अमेद भावे मज भजती । सायुज्यमुक्ती तयांसी ॥ ३१९ ॥ आर्त, जिज्ञासु आणि अर्थार्थी हे भेदभावाने भजणारे भक्त मायिक आहेत. अमेद भावाने भक्ति करणाऱ्या ज्ञानीभक्तांना सायुज्यमुक्ति मिळते. तस्वतः सायुज्याचा अर्थ कोणता आहे ? सायुज्यता आलिया

हाता । वस्तूचीण ठावो नाही रिता । सकलभूती एकात्मता । सायुज्य तस्वता या नांव ॥ ३२८ ॥ सायुज्यता हातीं आली असतां आत्मवस्तूचून कोणतेंच ठिकाण रिते राहात नाही. संपूर्ण भूतमात्रांतील एकात्मतेला तस्वतः सायुज्य म्हणतात. सकल रूपाने नांदणारे जग जो आपले अंग आहे असें जाणतो, आपण सर्वांतमा आपंग आहोत असा ज्याचा अनुभव असतो त्यालाच पूर्णपणे सायुज्य मिळते. अज्ञानी भक्तांना ‘पहिल्या तीन मुक्ति मिळतात’ आणि ज्ञानीभक्तांना सायुज्य मिळतें. एवं भावार्थाच्या अति प्रीतीं ? जे जे निजभक्त यांछिती । तें तें मी पुरवी श्रीपती । चारी मुक्ती भक्तांशी ॥ ३३२ ॥ ए. भा. अ. २४.

श्रीकृष्णभगवंतांनी या भक्तांचे वर्णन केल्यानंतर निष्काम प्रेमळ भक्तांचे वर्णन केले आहे. या वेगळे माझे प्रिय भक्त । भक्तिप्रतार्थे प्रतापवंत । भजन शौर्य अति अद्भुत । निष्काम निरतं मद्दजनी ॥ ३३३ ॥ श्रीतुकाराम महाराज निष्काम प्रेमळ भक्त होते. ते म्हणतात, सर्वात्मकपण । माझे द्विरोनी नेतो कोण ॥ १ ॥ मनीं भक्तीची आवडी । हेया घ्यायी ऐसी जोडी ॥ २ ॥ माझे सर्वात्मपण या शब्दांनी त्यांनी आपले सायुज्य सांगितले आहे. नंतर त्यांनी सायुज्यावरील भक्तीची आवड दाखविली आहे. त्यांची सायुज्यावरील भक्ती आणि ‘जाणे भक्तीचा जिव्हाळा’ यांतील भक्ति यांचा अर्थ एकच आहे. तुकोवासारखे निष्काम प्रेमळभक्त चारी मुक्तीची उपेक्षा करितात. तस्वतः भक्तीचा अर्थ कोणता आहे ? न घेती सालोक्य सामीप्य सरूपता । शेळीं न मागती सायुज्यता । निष्काम भजती भगवंता । ‘भक्ति तस्वतां या नांव’ ॥ ३३५-३४ ॥ निष्काम प्रेमळ शानीभक्त भगवंताला सालोक्य, सामीप्य, सरूपता आणि सायुज्यताहि मागत नाहीत. ते भगवंताला निष्काम भजतात; यालाच तस्वतः भक्ति म्हणतात. ‘भक्तीचा जिव्हाळा’ यांतील भक्तीचा अर्थ हा आहे. ह्याच भक्तीला पंचम पुरुषार्थाची भक्ति म्हणतात. ही भक्ति भगवंताला फार आवडते. चहूं पुरुषार्थांते त्यागिती । चारी मुक्ति उपेक्षिती । पंचम पुरुषार्थाची भक्ती । मज पदियंती । उद्दवा ॥ येचि भक्तीचे मज कोड । हेचि भक्त माझे ललेवाड । मज अवाप्रकामा त्यांची चाढ । ऐसे प्रेम गोड तयाचें ॥ ३७३-३४ ॥ ए. भा. असे निष्काम प्रेमळ शानीभक्त आणि त्यांची पंचम पुरुषार्थाची गोड प्रेमभक्ति भगवंतास फार आवडतात.

प्रेमाचा जिव्हाला पूर्ण। भावार्थीनी उणल्ण। जाणता मी एक श्रीकृष्ण। इतरोसी जाण कळेना ॥ ३७८-२४ ए. भा. प्रेमळ भक्तांच्या प्रेमाचा जिव्हाला न प्रेमभावाचे रहस्य मी एक श्रीकृष्ण जाणतो, इतरांना कळत नाही; असे भगवंतांनीच सांगितले आहे. भक्तीना जिव्हाला आणि प्रेमाचा जिव्हाला यांचा एकच अर्थ आहे. ज्याप्रमाणे भगवंतास प्रेमाचा जिव्हाला जाणणारे भक्त आवडतात, त्याचप्रमाणे जिव्हाला जाणणारे भक्त आवडतात. भक्तीचा जिव्हाला जाणणाऱ्या भक्ताहून दुसरा कोणीहि त्यांच्या इतका भाग्यवान् नसतो. सर्व पुरुषार्थ, सर्व मुक्ति, सर्व सुखे त्या भक्तांच्या चरणी लोटांगण घालतात. त्या भक्ताचा प्रत्यक्ष भगवंततच ऋणी असतो. या भक्तांचे भक्तिप्रेम सुख किंवा भक्तिप्रेमानंद हा सर्वथेषु अहे. या सर्वथेषु प्रेमळ भक्तांच्या अखंड भक्त्यानंदाची सर अभक्त निर्गुण शान्याच्या खंडित अद्वैत शानंदाला आणि व्यतिरेकरूप सायुज्याला येणार नाही. असे प्रेमळ शानीभक्त संतांचे स्वानुभवाचे मत आहे.

श्री. ज. स. करंदीकर यांनी शानी भक्तांच्या भक्त्यानंदाहून निस्युह शान्याचा ब्रह्मानंद शेष आहे आणि संतांनी सांगितलेले भक्त्यानंदाचे शेषत्व सिद्धांतमूलक नसून अर्थवादात्मक आहे, असे सांगितले आहे. ‘सायुज्यापरिस भक्ति गोड। एका जनार्दनी धरिती चाढ’ ‘मोक्षावरील भक्ति’ या नाथांच्या सिद्धांतांव श्री. करंदीकरांना तात्त्विक सार दिसत नाही. ते म्हणतात, मोक्षावरील भक्ति मागणारा उद्दव मुक्तीलाच गेला. श्री. एकनाथ महाराज म्हणतात, उद्दवाने अवतार घेतला. श्री करंदीकर म्हणतात, ‘सगुणभक्तीच्या आनंदाप्रमाणे सायुज्यतेतील आनंदाची कल्पना येथे आणून देणे शक्य नाही, म्हणून तेवढ्यावरून सायुज्यतेत आनंद नाही असे कसे सिद्ध होईल? आनंदस्वरूपांत आनंद नाही हा ‘बदतो व्याघात’ होय. स्वर्गांच्या सुखाची कल्पना करतां न येणार अशानी विदूपक ज्याप्रमाणे, ज्या स्वर्गांत खाणे-पिणे नाही, झोप नाही, खेळ नाही, तो स्वर्ग मला नको, त्यापेक्षां ही पृथ्वीच वरी, असे म्हणतो, तशांतलाच हा प्रकार आहे. ब्रह्मानंदाची गोडी इतर आनंदांच्या किंतीतरी पटीने अधिक आहे, हे तैतिरीय उपनिषदांत कोष्टक मांडूनच दाखाविले आहे आणि त्यांतच सर्व शेष जो ब्रह्मानंद तो ‘निस्युह शान्याचा’ आनंद असे म्हटले आहे. यावरून श्रुतीने शानी माणसाचा आनंद सर्वथेषु मानला आहे हे उघड दिसून येते.’

श्रीतुकाराम मदाराज, श्रीएकनाथ महाराज श्रीशानेश्वर महाराज या शानभिक संतांना विदूपकांचे उदाहरण लागू पडत नाही. श्री. करंदीकरांना अभिप्रेत असलेल्या शान्याला समाधि व व्युत्थान समान नाहीत; म्हणून त्यांच्या शान्याला

व्युत्थानांत ब्रह्मानंद प्रिलत नाही. शानीभक्त संत गदेह सन्दिनदानंद शाल्यानंदार प्रेमभक्तिकारी आणली आनंद दालगितात. आनंद दाटली तिन्ही त्रिभूतांने। शगँी-गळाले भोग शाळा ॥ पुरिले परल तिपिर विट्ठले। जगनी घर्ये ब्रह्मानंद ॥ तुकोवांना सर्वजग ब्रह्मानंदानं भरून गेले तोमे, सर्वत्वाकपण । माझे हिरोनी नेतो कोण ॥ हा सायुज्य मोक्ष आपल्या गांठीला गांधून तुकोवा सगुणभक्तिप्रेमसुखाचा आनंद घेतात. ‘मोक्षगाठी’ असे ठेविला वांधोनी । तोम तो भजनी आवडीचा असे तुकोवा म्हणतात. ब्रह्म होऊन प्रप्रभकांनी गोडी चालणेर प्रेमळभक्त व्युत्थानांत ब्रह्मानंद घेऊ शकत नाहीत, असे म्हणणे वरोवर नाही. शानीभक्तांच्या सायुज्यतेत आनंद नाही, असे मी म्हणत नाही. श्रीतुकारामपदाराजांचा अभिप्राय लक्षांत घ्यावा. त्यांना प्रेमसुखापुढे अभक्त शान्याचे मोक्षसुख गीण वाटते. त्यांना शानीभक्तांच्या अबीठ भक्तिरसानंदापुढे जन्माभावरूप मोक्ष तुच्छ वाटतो. व्युत्थानांत अखंड भक्त्यानंद घेणाऱ्या शानीभक्तांच्या आनंदाला ब्रह्मानंद न म्हणणे वरोवर नाही. ब्रह्मानंदस्वरूप शालेस्या प्रेमळ शानीभक्तांच्या भक्त्यानंदांत ब्रह्मानंद नाही असे म्हणणे हा ‘बदतो व्याघात’ होय. ‘मुनी मुक्त साले भेणे गर्भवास’ हा तुकोवांचा सर्व अभंग पहा. मुनीना गर्भवास व अविद्या संसार ब्रह्मारूप न शाल्यामुळे ते निर्गुण सायुज्य मोक्षाला गेले. या मुनीच्या समाधीत आणि मोक्षांत आनंद नाही असे मी कोठे म्हटले आहे? श्री. करंदी, कर व्यतिरेक समाधीतील शान्याची भूमिका वरची व व्युत्थानांतील त्याची भूमिका खालचा मानितात. ते म्हणतात खालच्या भूमिकेत त्याला ब्रह्मानंद मिळत नाही त्या शान्याच्या भक्त्यानंदाला ते ब्रह्मानंद म्हणत नाहीत. शानीभक्त व्युत्थानांतील आपल्या अन्वय भूमिकेला वरची भूमिका म्हणतात आणि व्यतिरेक शान्याच्या समाधीतील भूमिकेला खालची भूमिका म्हणतात. व्यतिरेक शान्याला गर्भवास ब्रह्मारूप नाही म्हणून प्रेमळ शानीभक्तालाहि तो ब्रह्मारूप नाही असे म्हणतो येणार नाही. तुकोवा म्हणतात, आम्हां विष्णुदासांना अवधा संसार ब्रह्मारूप। विट्ठल स्वरूप आहे. तुका म्हणे जना सकळा सहित। घेऊ अखंडित प्रेमसुख ॥ त्यांना सर्वजगत् ब्रह्मानंदाने भरून गेले, त्यांना आपला अखंड भक्त्यानंद ब्रह्मानंदस्वरूप नाही असे को म्हणता येईल? श्री. करंदीकर म्हणतात, ‘भक्तिमार्गी यांने आपले ‘ब्रह्म’ अतिशय स्वस्त व सुलभ करून ठेविले आहे स्यामुळेच त्यांचा भक्त्यानंद त्यांच्या ब्रह्मानंदपेक्षां शेष ठरतो.’ ते भक्तिमार्गी संतांच्या स्वस्त व सुलभ ब्रह्माला ब्रह्म म्हणावयात तयार नाहीत आणि म्हणूनच संतांच्या सगुण भक्त्यानंदाला ते ब्रह्मानंद म्हणावयास तयार नाहीत. संतांच्या तात्त्विक हष्टीते अव्यक्त ब्रह्मानंदाची अभिव्यक्ति व्यक्त सगुण ब्रह्म आहे; शान्याच अव्यक्त आनंदाची अभिव्यक्ति भक्तांचा भक्त्यानंद आहे

नामपाठ मुक्तापलाच्या ओवणी | हे सुख सगुणी भमिनव ॥१॥
तरी आम्ही जालो उदास निरुणा | भक्तचिया मना मोक्ष
वये ॥२॥ श्रीतुकाराम महाराजांची भशी अनेक वचने आहेत,
त्या शानी सगुणभक्तांना आपल्या अभिनव सगुणप्रेमानंदापुढे
निरुणानंद आणि निरुणमोक्ष आवडत नाहीत, या भक्तीचा
जिव्हाळा जाणणाऱ्या मक्तांहून दुसरे कोणीहि मला आवडत
नाहीत असे दुकोबांचे म्हणै आहे.

निरुणानुभवी शहाणा पंडित

आणीक नवे भाइया मना | हो कां पंडित शहाणा ॥२॥

भगवद्गत वामन पंडित म्हणतात, ‘तुकायासि कोठे तुकाया
दिसेना, जनी हिंडतांना तुकावा दिसेना,। तुकावा कसा तो
चतुर्भूज जाला, निरकार बही स्वरूपी निराळा ॥’
निजानंदनिराकार ब्रह्मस्वरूपी मिळूनहि तुकोवा अनिर्वचनीय
प्रेमभक्ति करितात. प्रेमभक्तिरहित निरुणमोक्षाविषयी ते
उदास शाळे होते. त्याला सगुण आणि सगुणभक्तीचा जिव्हाळा
भेष वाटत नाहीत, त्याला तुकोवा दैवाचा उत्था म्हणत
नाहीत. तो केवढाहि मोठा असेना कां, शहाणा पंडित कां
असेना पण तो मला आवडत नाही असे तुकोवा म्हणतात.
पंडित म्हणतां घोर सुख | परि तो अवधाचि सूख ॥३॥ या
अभंगांत तुकोबांनी शब्द शानी पंडिताला अवघा सूख म्हटले
आहे, जीव शिव ऐक्याचा अनुभव नाही समवय जाणत नाही
अशा शब्द पंडिताला त्यांनी अवघा सूख म्हटले आहे. येथे
तुकोबांनी ज्या पंडिताला शहाणा म्हटले आहे, तो शब्दशानी
पंडित नसून आत्मनिष्ठ जीवन्मुक्त आहे. ‘आत्मनिष्ठ जरी
शाळे जीवन्मुक्त | तरी भक्तिसुख दुर्लभ त्या ’॥ त्यास प्रेम-
भक्तीचे वर्म न कळल्यामुळे त्यास प्रेम व शानीभक्ताचे भक्ति-
प्रेम सुख दुर्लभ आहे. हाच तुकोबांचा शहाणा पंडित होय.
भगवद्गत वामन पंडितांनी संत कोणाला पंडित म्हणतात ते
आपल्या यथार्थदीपिकेत सांगितले आहे. शहाणा पंडित म्हणजे
निरुणाचा अपरोक्षानुभव असुलेला शानी पंडित शान्याचे प्रकार
आहेत. त्या शानियांत किती एक | सगुण सांझनि शाळे निरुणो-
पासक | निरुणानुभवे सगुणसेवक | होती कोणी ॥४५९-४॥
य.दी. यत्व सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः | शानाग्निदग्धकमार्णं
तमाहुः पंडित तुधाः ॥ १४-४॥ शानाशीनें कर्म जाळणाऱ्याला
बुजबन पंडित म्हणतात, जो संचित कर्मे जाळतो तो हा शान-
मंदित पंडित आहे. परि ज्यास निरुण माझी उपासना | तो
हा कुणे सांगितला अर्जुना | यास सगुणभक्ति असेना | शान
जालियाउपरी ॥४६०॥ हा शान जालियावरी | कम न अर्हा
ईशरी | शानाशीनेच भस्म करी | संचित कियामाणही
॥४७०॥ निरुणोपासनाच अत्यंत | तो हा वर्णिला शानवंत |
भी ऐसा त्यास म्हणती संत | पंडित म्हणोन ॥४८९॥ येथे

भाव दाखी हरी | की हा शान जालियावरी | निरुणाची
उपासक परी | भक्त नवे गागवत ॥४९०॥ म्हणूनि म्हणे
की पंडित | इतकेनि यासि म्हणती यंत | तेशूनि
चीधया शेळी गनंत | शानी भक्त या प्रसंगीच वर्णालि
॥४९१॥ वरील ओव्यांचा अर्थ सोपा आहे. असा हा शहाणा
पंडित निरुणशान, निरुणोपासना व निरुणमोक्ष यांना महत्व
देतो. तो सर्वांतम भक्ति, सगुण भक्ति व सगुण भक्तीचा
जिव्हाळा यांना श्रेष्ठत्व देत नाही. हा पंडित जरी शहाणा
आहे, तरी तो तुकोबांना आवडत नाही.

सगुण भक्ति

तुकोबांना ‘नामरूपी मिनले चित्त’ असा भक्त आवडतो.
नवविधा भक्ति व त्या भक्तीचे वर्म-भक्तिप्रेमसुख जाणणारा
भक्त भगवंताला आणि सर्वशेष भक्तांना परमप्रिय वाटतो.
ऊस बाहेरी दिसे काळा | माजी रसाचा जिव्हाळा ॥ या
दृष्टांताप्रमाणे भक्तीतील अखंड वाहणारा अविनाशी प्रेमानंद
रस हा भक्तीचा जिव्हाळा आहे. मोक्षपद तुच्छ केले या
कारणे | आम्हां जन्म घेणे सुगायुगी ॥१॥ विटे ऐसे सुख
नवे भक्तिरस | पुढती पुढती वास सेवावें है ॥२॥ देवाहाती
रूप घारिला आकार | नेंदू निराकार होऊन त्याची ॥३॥
तुका म्हणे चित्त निवांत राहिले | ख्याई ती पाठले
विटेवरी ॥४॥ असा हा सगुण-भक्तिसुखाचा वाटा
सांझून जो जन्माभावरूप मोक्षावर प्रेम करितो, त्यास
तुकोवा कंरटा म्हणतात, माग्यवान म्हणत नाहीत; मग
त्यास दैवाचा पुतळा करून म्हणतील ? सांहुनी सुखाचा वाटा |
मुक्ति मागे तो कंरटा ॥ हा तुकोबांचा सर्व अभंग पहा. तात्पर्य
काय की, तुकोबांच्या तास्तिक दृष्टीने-भक्तीचा जिव्हाळा
जाणणारा भक्त च दैवाचा पुतळा आहे; त्यामुळे तो नखशिखांत
परमसुखाचीच मूर्ति आहे. हा भक्त भगवंताप्रमाणे सुगायुगी
अवतार घेऊन भगवंताची अखंड सेवा करितो. अशा भक्ति-
मार्गी भक्तीच्या सुगायुगी होत होत राहणाऱ्या लोकसंग्रह व
जगदुदार यांच्यापुढे कर्ममार्गी शी. लोकमान्य टिळक व शी.
करंदीकर यांच्या सिद्ध कर्मयोग्याचा एका जन्मांतील लोकसंग्रह
व जगदुदार कितीतरी पटीने गौण ठरतात. म्हणून गीतेतील
लोकसंग्रहाचा पूर्ण खुलासा तुकोबांच्या ठिकाणी दिसत नाही है
श्री लोकमान्यांचे म्हणणे मला गरिबाला यरोवर वाटत नाही.
भक्तिमार्गी शानी भक्त-संतांचा भक्तिमार्गीहि सर्व दृष्टीनी श्रेष्ठ
आहे. या कलियुगांत भक्तिमार्गावर भर देणेच अव्यस्कर आहे.

शी. करंदीकर म्हणतात, ‘गीतेत बाराव्या अध्यायांतहि
निरुणपेशां सगुण श्रेष्ठ मानले नसून सगुणोपासनेपेशां निरु-
णोपासना कष्टदायक व दुर्घट आहे म्हणून, सोपी अशी
सगुणोपासना करण्यास सांगितले आहे. पण सोपा मार्ग हा

ओष्ठ फलदायक असतो असे त्यावरुन समजावयाचे नाहीं? गीतेत बाराव्या अध्यायांत भगवंतांनी व शानेशांनी निर्गुण-पेक्षा सगुण गौण मानिले नाहीं. संपूर्ण १२-वा अध्याय शा० पहा. भक्तिमार्ग हा सोपा मार्ग आहे, हे की. करंदीकरांना मान्य आहे; पण तो सोपा मार्ग ओष्ठ फलदायक आहे, असे त्यांना मान्य नाहीं. त्यांचे हे मत बरोबर नाहीं. लोकमान्यांनी गीतारहस्याच्या बाराव्या अध्यायांत आणि भी. करंदीकरांनी गीतातत्त्वमंजरीच्या बाराव्या अध्ययांत स्वतःच या मताचे खंडन केले आहे. आतां आपले स्वतःचे ते मत तुकीचे आहे, असे त्यांनी सांगावे म्हणजे आतांचे त्यांचे हे मत कसे बरोबर नाही ते संतवचनाघारे सप्रमाण सांगेन. सोपा भक्तिमार्ग ओष्ठ फलदाक आहे, हे शानेश्वरीतील शानेशांचे मतच मला प्रमाणतम वाटू.

ब्रह्मानंद आणि भक्त्यानंद

श्री. करंदीकर म्हणतात, ‘जान्याच्या ब्रह्मानंदाची गोडो इतर आनंदाच्या कितीतीरी पटीने अधिक आहे; हे तैत्तिरीय उपनिषदांत कोष्ठक मांडूनच दाखविले आहे. आणि त्यांतच निस्तृह शानाचा ब्रह्मानंद सर्व ओष्ठ मनाला आहे. सचिदानंद ब्रह्म शेव आहे.’

ज्या भक्तीने ज्ञान होते, ती भक्ती ज्ञानाचे साधन आहे, ज्ञानोत्तर भक्ति ज्ञानाचे लक्षण आहे, ही मर्ते त्यांना मान्य आहेत. मी माझ्या ग्रंथांत शेय, ज्ञान, भक्ति यांचा विस्ताराने विचार केला आहे.

श्री. गुलाबरावमहाराज म्हणतात, विषयनिहृत्यानंतरमात्म-शानेनैव ब्रह्मणः सचिदंशब्दयम विद्या निहृतिपूर्वकं शातुं शक्यते। किंतु स्वानंदप्रातये भगवद्गतिरेव गरीयसीति श्रृतिस्मृति पुरोणतिहासानामभिप्रायः। ब्रह्मानंद दोन प्रकारचा आहे; अव्यक्त ब्रह्मानंद आणि व्यक्त ब्रह्मानंद: ‘अव्यक्तो ज्ञानयोगाभ्यां समाधावनुभूयते॥ व्यक्तोऽपिज्ञानभक्तिभ्यामन्वयाच्चानुभूयते।’ अव्यक्त ब्रह्मानंद ज्ञान आणि भक्तिप्रधान योग द्यांनी समाधीत प्रतीत होतो. ज्ञानसंयुक्त प्रेमभक्तीने, समाधि नसतांदि, अन्वयामुळे व्यक्त ब्रह्मानंदाचा प्रत्यय येतो; केवळ ज्ञान्यांना व्यतिरेकांत अव्यक्त ब्रह्मानंद मिळतो. श्री. करंदीकर ज्ञानाच्या व्यतिरेक भूमिकेला अत्युच्च भूमिका म्हणतात; पण स्वानुभवी ज्ञानी भक्त, संत, ज्ञानी भक्ताच्या अन्वय भूमिकेला व्यतिरेक भूमिकेपेक्षां ओष्ठ म्हटात. मी ज्ञानी भक्ताच्या शाळीय तात्त्विक दृष्टीने ग्रंथांत भक्त्यानंदाचे विवेचन केले आहे; ते व्यतिरेक ज्ञान्याच्या शाळीय तात्त्विक दृष्टीला पटणार नाही हे मी जाणतो, पण प्रेमल ज्ञानी भक्त संतांनी सांगितलेले भक्त्यानंदाचे ओष्ठत्व अर्थवादात्मक नसून विद्वान्तमृष्टकच आहे असे प्रेमल ज्ञानी भक्तांनी सांगितलेले

मतच मला प्रमाणतम वाटू. शानेश्वरादि संतांनी या विद्वान्ताला अर्थ वादात्मक कुठेंही म्हटले नाही वाहेनी आलंदिपतीची आण। मी प्रतिशा करितो स्ववर्णे करून। की श्रुति युक्त अनुभवहीन। न वोले वचन सर्वथा ॥ अशी प्रतिशा करणारे श्री शानेश्वर-साधात्कारी प्रेमल ज्ञानी भक्त, श्री गुलाबराव महाराज म्हणतात, नव्हे ही कल्पना नव्हे अर्थवाद । अनुभविद्व सजनांचा ॥’ श्री. करंदीकर या भक्तीचे ओष्ठत्व अर्थवादात्मक मानितात पण संतांच्या स्वानुभवाच्या दृष्टीने त्यांचे म्हणणे मुर्लीच बरोबर नाहीं.

श्री तुकाराममहाराज शेय स्वरूप शाल्यावर क्षराक्षरातीत होऊन पुरुषोत्तम स्वरूप शाल्यावर भक्तिसुख सर्वभेष्ट आहे असे म्हणतात पावावया भक्तिसुख, परब्रह्मी प्रस्थान देख। ऐसे अमंगी सम्यक। तुकाराम बोलिले ॥ हे तुकोवांचे म्हणणे सम्यक आहे, अर्थवादात्मक नाही असे श्री. गुलाबरावमहाराज आणि त्यांचे अंतरंग सञ्चित्य यांचे मत आहे. ‘ज्ञाने व्यक्तिरेकी ब्रह्मानंद। तोचि अन्वयेभक्ति प्रसिद्ध। प्रोत्यादि वृत्यवच्छेद। एकवेऽपि पृथगिव भासे॥’ ज्ञानाने व्यतिरेकांत जो ब्रह्मानंद तोच अन्वयाने भक्ताला भक्त्यानंद आहे. ब्रह्मानंदाचा उल्लास भक्त्यानंद आहे. तैत्तिरीयोपनिषद अष्टम अनुवाकामध्ये ब्रह्मानंद भक्त्यानंदापेक्षां ओष्ठ आहे असे सांगितलेले नाही. श्री. करंदीकर हे या उपनिषदाच्या आघारे म्हणतात, की तो ब्रह्मानंद उघडच ओष्ठ आहे. हे उपनिषद काळजीपूर्वक वाचा. मानुषानंद, मनुष्य-गंधवांचा आनंद, देव-गंधवांचा आनंद, पितरांचा आनंद, आजानज नामक देवांचा आनंद, कर्मदेव नामक देवांचा आनंद, देवांचा आनंद, इंद्राचाआनंद, वृहस्पतीचा आनंद, प्रजापतीचा आनंद, हिरण्यगर्भाचा आनंद या सर्व आनंदांहून ब्रह्मानंद ओष्ठ आहे. पण येथे भक्त्यानंदापेक्षां ब्रह्मानंद उघडच ओष्ठ आहे, असे कोठे दाखविले आहे? श्री. गुलाबरावमहाराज म्हणतात, मानुषानंदापासोनि हिरण्यगर्भाची। भगुवली आनंद सांगे अधिकोत्तरी। तथापि ब्रह्मानंद एक। मात्री आनंद ते ॥ ५५ ५ ॥ ब्रह्मानंदाच्या ज्ञानीभक्त उंतांची स्वानुभवाची तात्त्विक दृष्टी त्यांच्या दृष्टीहून निराळी आहे. सर्व जगत् ब्रह्ममय आहे असे सर्व तात्त्विक दृष्टी ही श्रुति सांगते. ज्ञानी भक्तांना सर्व जगच ब्रह्मत्पच असल्यामुळे जगतेच त्यांची समाधि असते. ज्ञानी भक्तांची ही अन्वयरूप समाधि श्री. करंदीकरांना अभिप्रेत असलेल्या अत्युच्च समाधिपेक्षां ओष्ठ आहे. इतरांना दिसत असलेल्या व्युत्थान स्थितीतील अन्वय दृष्टी शालेल्या दृष्टीने मानुषानंदादि सर्व आनंद गौण असले तरी भक्त्यानंद हा पूर्ण ब्रह्मानंदच असल्यामुळे तो गौण होऊं शकत नाही. श्री. करंदीकरांना ज्ञान्याच्या व्यतिरेकरूप समाधीतील ब्रह्मानंद

सर्वेषु वाटतो आणि त्याच्या व्युथान स्थिरीतील भक्त्यानंद ब्रह्मानंद नस्त्यामुळे गौण वाटतो. कारण जो शानी खालच्या भक्तीच्या भूमिकेवर त्या प्रतीकाच्या भक्तीत रंगून जातो ते प्रत्येक ब्रह्म नव्हे असे त्यांचे मत आहे. आमच्या भक्तिमार्गी शानी भक्ताची भूमिका श्री. करंदीकरांनी अभिप्रेत असलेल्या व्युथान स्थिरीतील अन्वय हाई शालेल्या शानी भक्ताची भूमिका भी. करंदीकराना अभिप्रेत असलेल्या असुच ज्ञानभूमिकेपेक्षां श्रेष्ठ आहे. श्री. करंदीकरांच्या ज्ञान्याला समाधीत गेल्याचा पूर्ण ब्रह्मानंदाचा लाभ होत नाही. शानी भक्त संतांचा व्यक्त ब्रह्मानंद म्हणजे भक्त्यानंद अखंड असतो. शानी भक्त या सगुणाच्या भक्तीत रंगून जातो ते सगुण प्रत्यक्ष ब्रह्म आहे, प्रतीक नव्हे. हा भक्ताचा अखंड भक्त्यानंद केवळ ज्ञान्यांना दुर्लभ असतो, असे श्री तुकाराम-महाराजांनी सांगितले, आहे.

श्री. करंदीकर म्हणतात, ‘भक्तिमार्गीयांनी आपले ब्रह्म अतिशय स्वस्त व सुलभ करून ठेविले आहे; त्यामुळेच त्यांचा भक्त्यानंद त्यांच्या नम्हानंदापेक्षां श्रेष्ठ ठरतो. गीतेने जे याचे वर्णन १३-१२-१३-१४ असे केले आहे. भक्तिमार्गीयांच्या सगुण वादाला हे कितपत जुळते? तत्त्वज्ञानाचा विचार आला की, ते ‘सगुण निर्गुणाची गळत कां करितात?’ श्री. गुलाबराव महाराजाजी याचा विचार निर्दिष्यासुन प्रकाश समाप्त इय यामध्ये करून प्रेमलक्षणा भक्तीचे वर्णन केले आहे. पांचव्या समाप्तांत श्री. करंदीकरानी प्रमाणाला घेतलेल्या तैतिरीयउपनिषदांतील आनंदाची मीमांसा केली आहे. त्यासंबंधी संक्षिप्त वर्णन घर कॉलच आहे. भक्तिमार्गी संतांना आपले ब्रह्म अतिशय स्वस्त व सुलभ आहे; पण श्री. करंदीकरांना अर्थातच आपले ब्रह्म अतिशय महाग व दुर्लभ आहे. लोकमान्य ठिळकाच्या कर्मामार्गी सिद्धकर्मयोग्यात ज्ञानी भक्तसंतांना सुलभ असलेले ब्रह्म दुर्लभ असल्यामुळेच या भक्तांचे अखंडभक्तिसुख दुर्लभ आहे, असे मी अंथांत सांगितले आहे. संताचे भक्तिसुख किंवा भक्त्यानंद ब्रह्मानंदाहून गौण नाही. म्हणून श्री. करंदीकरांचे म्हणणे वरोवर नाही. संत श्री. गुलाबरावमहाराजांचे म्हणणे वरोवर आहे. ते म्हणतात—मानुषानंदापासोनि निश्चित। हिरण्यगर्भानंदापर्यंत। या आनंदमय ॥८८॥ एवं लेशानंदान्वये करून विषयपर्की फसतो जन; पूर्णानंदान्वय तू सगृण। श्रीकृष्ण अनध्यस्त विवरं ॥९०॥ त्या गोविंदा दृश्या पार्या। समर्पया वाढमन ढोई। कवण घावोनी येणार नाही, जरी असाच ही ब्रह्मनिष्ठ ॥९१-८॥ भक्ति सौख्य, ज्ञानेश व्यक्त सगुण आणि अव्यक्त निर्गुण श्रीकृष्णाच आहे, श्रीकृष्णाहून ब्रह्मज्ञान नाही, असे ज्ञानेशरीत

म्हणतात. सगुण निर्गुण ज्ञानी ही अंगे। तोची आम्हां संगे कोडा करी ॥ तु. म. या संतांनी आपले ब्रह्म अतिशय स्वस्त व सुलभ करून ठेविल्यामुळे श्री. करंदीकरांनी त्यांचे अभिनंदनच केले पाहिजे. कारण त्यामुळेच संत प्रेमानंद अखंड येत प्रचंद प्रमाणांत बगदुदार करितात.

लोकमान्य ठिळक गीतारहस्यांत म्हणतात ‘ज्ञानोत्तर सर्व कर्मे सोहून ब्रह्मात्मैक्य ज्ञानांतर गहून जाणे हा सिद्धायस्थैतील अखेरच्या स्थिरीला ज्ञाननिष्ठा म्हणतात. त्या ज्ञान निष्ठेपेक्षां ज्ञानोत्तर कर्मनिष्ठा श्रेष्ठ आहे असे गीतेचे ठाम मत आहे. हे मत अर्थ बादातपक नाही. श्री. करंदीकर रहस्य दीपिकेच्या पुरस्कारामध्ये म्हणतात. ‘पंचदर्शीकरांनी मोक्षो न हीयते किंतु ब्रह्मानंदो न लभ्यते’ या यत्नांने जीवन्मुक्त कर्म योग्यास कर्म करीत असतांना ब्रह्मानंद मिळत नाही. असे म्हटले आहे. पण गीता शास्त्रांने याच्यापुढे मजल मारिली आहे. गीतेचे म्हणणे असे आहे की जीवन्मुक्त कर्म योग्याचा ब्रह्मानंद नेहमीच अटल असतो. त्याच्या ब्रह्मानंदाला समाधीची मुळीच गरज नसते जीवन्मुक्त कर्म योग्याची साम्य बुद्धीच त्याचा ब्रह्मानंद कायम ठेवू शकते (अ. ६ लोक ३) पण कर्माविषयी उदासीन रहाणाऱ्या संन्यासी पुरुषाला मात्र समाधीत गेल्यावाचून ब्रह्मानंदाचा लाभ होत नाही, असे गीतेने स्पष्ट सांगितले आहे. (अ. ५ लोक २१) गाता अ. ५-२ असे गीतेने निःसंदेह त्वांने सिद्धान्तमत म्हणून सांगितले आहे. आणि इतर ठिळकाच्या संदर्भावरून तो केवळ अर्थवाद आहे असे म्हणण्याला तेथे जागाच नाही. लोकमान्यांनी गीतारहस्यांत हाच सिद्धान्त अनेक वास्त्र प्रमाणे देऊन व तर्कशुद्ध युक्तिवाद लढवून सिद्ध केला आहे. श्री. करंदीकरांनी हे मत तत्त्वज्ञानाच्या भूमिकेवरून तर्कशास्त्राच्या शुद्ध पदतरिस घरून त्यांत झोठेहि ऐत्याभासादि दोष येऊन देतां सांगितले आहे.

निस्पृह ज्ञानाचा ब्रह्मानंद आणि व्युथान स्थिरीतील जीवन्मुक्त कर्मयोग्याचा ब्रह्मानंद याच्यांत श्री. करंदीकर फरक करीत नाहीत. ज्ञानी संन्याशाच्या समाधीतील ब्रह्मानंद आणि जीवन्मुक्त कर्मयोग्याला कर्म करीत असतांना भिळणारा ब्रह्मानंद याच्यांत ते फरक करीत नाहीत. गीतारहस्य व गीतातत्त्वमंजरी यांतील ६-४७ वरील विवेचनाचा सिद्ध शालेल्या कर्मयोग्याच्या ब्रह्मानंदाहून भक्ति करणाऱ्या उत्तम सिद्ध शालेल्या कर्मयोग्याच्या ब्रह्मानंदच गौण कसा? ज्ञानी संन्यासी फक्त समाधीत ब्रह्मानंद घेतो. ज्ञानी कर्मयोगी अखंड ब्रह्मानंद घेतो. ज्ञानी संन्याशाच्या ज्ञाननिष्ठेपेक्षां ज्ञानी कर्मयोग्याची कर्मनिष्ठा श्रेष्ठ आहे. मग गीता ६-४७ मधील सर्वश्रेष्ठ भक्ताची

मधिनिष्ठा ही ज्ञाननिष्ठा आणि कर्मनिष्ठा यांच्यापेक्षां महानेदाच्या दृष्टीने काय महणून शेष नाही ? श्री. करंदीकराच्या दृष्टीनेच ६-४७ मधील सर्वशेष भक्ताचा ब्रह्मानंद गौण होऊ शकत नाही. ज्ञान्याच्या समाधीतील खंडित ब्रह्मानंदपेक्षां ६-४७ मधील सर्वशेष भक्ताचा अखंड व्यक्तः ब्रह्मानंद महणजे अखंड भक्त्यानंद श्री. करंदीकराच्या दृष्टीनेहि शेषउच ठरतो.

श्री. करंदीकरांनी आपल्या लेखांत व्युत्थान स्थितीत लोक-संग्रहार्थ कर्मयोगाचरण करणाऱ्या कर्मयोग्याची भूमिका खालची मानलेली आहे. आतां व्युत्थान स्थितीत कर्मयोग्याला नेहमीच अटल ब्रह्मानंद मिळतो या मताला ते मानवता देत नाहीत. आतां त्यांना ज्ञानाची भूमिका शेष वाटते, गीता ६-४७ या श्लोकांत भगवान अद्वावान भक्ताला सर्वशेष मानतात, असें त्यांनीच सांगितले आहे. पण हा भक्ताचा शेषपणा त्यांना अर्थवादात्मक वाटतो. महणून या सर्वशेष भक्ताचा भक्त्यानंद त्यांना सर्वशेष वाटत नाही त्यांना आतां निस्पृह ज्ञान्याचा ब्रह्मानंद शेष वाटतो; गी. ६-४७ मधील सर्वशेष भक्ताचा भक्त्यानंद गौण वाटतो. पण सर्वशेष भक्ताचा भक्त्यानंद, ब्रह्मानंदाची अभिव्यक्ति असल्यामुळे ब्रह्मानंदच आहे. ज्ञानेश भगवंताचें हें मत अर्थवादात्मक मानीत नाहीत श्री. गुलाबरावमहाराज महणतात सकल योगियांत मुकुटमणी। जो विश्वासे निवटला भासीये भजनी। तो मज आवडता गांडीवपाणी। वोलिले देवो ॥ १०७ ॥ विश्वासाचेंनि वळे। अंतरीचे प्रेम सगळे। भोगीत असतां बाहेरी पघाळे। तेणे व्युत्थानीं सोइले समाधीचे ॥ १०८ ॥ नारदीय भ. सू. भा. समाधीत ब्रह्मानंद घेणाऱ्या ज्ञानी हा युक्ततम योगी नसून युक्त-योगी आहे आणि व्युत्थानांतहि समाधीचे सोइले भोगणारा भक्त युक्ततम योगी आहे. श्री गुलाबरावमहाराज आणि त्यांचे अंतरंग भक्त ज्ञानीभक्त संतांचा अखंड भक्त्यानंद महणजे अखंड व्यक्त ब्रह्मानंद अर्थवादात्मक नसून सिदांत-मूलकच आहे, असें तात्त्विक दृष्टीने महणतात. त्यांचे मत पूर्णपणे यथार्थ वाटत असल्यामुळे श्री. करंदीकरांचे मत मुळीच वरोवर वाटत नाही ‘व्युत्थाने इ पि भक्तौ ब्रह्ममुखं’ हें वचन पूर्णपणे यथार्थच आहे. श्री तुकाराममहाराजांचा भक्तीचा जिव्हाळा महणजे अखंड वाढणारा प्रेमरसानंदाचा ज्ञान अवा हा व्यक्त ब्रह्मानंदच होय. त्या प्रेमरसानंदाचा अखंड अनुभव घेणाऱ्या भक्तच सर्वपेक्षां माग्यवंत होय. तयाहुनी कोणी नाहीं माग्यवंत | अखंड सांगात गोविंदाचा || असा दैवाचा पुतळा भक्त भगवंतांना व सर्वशेष प्रेमळ ज्ञानी भक्तांना सर्वशेष व परमाप्रियच असतो.

कै. पंडित मोतीलालजींचा

दुसऱ्याच्या ‘चष्म्यांतून’ पहाण्यास नकार

ग्रिटिंग अमदानीतील असेंवर्तीत स्वराज्य पक्ष था विरोधी पक्षाचे कै. मोतीलालजी पक्षप्रमुख होते. एकदां पंडितजी चष्मा आण्यास विसरले असतां एका युरोपियन एक्सप्रिंटिंग कौन्सिलरने आपला चष्मा पुढे केला. हजरजवाबी पंडितजी तत्काळ महाले, “माफ करा, मी आपल्या चष्म्यानें (दृष्टीने) पाहू शकत नाही.”

दुसऱ्याच्या चष्म्यानें (दृष्टीने) पहाणे सदोष आहे. सधव दूरदृष्ट ठेवून निर्दोष चष्म्यासाठी भेटा.

शेंडे आणि कंपनी, चष्म्याचे व्यापारी, वोरभाट लेन, गिरगांव, मुंबई ४.

श्रीसमर्थ साईंवाया यांची

सुंदर आकर्षणीय रंगित चित्रे

आकार १०×१४, ७×१० आणि २५×

मध्ये मिळू शकतील. भेटा अगर लिहा:—

मॉडर्न लिथो प्रेस

फॉरेंस हॉलजळ विहळभाई पेटेल रोड,
 मुंबई ४

श्रीसाईबाबांचे अवतार कार्य

ले

ख

क

दा. शं. टिपणीस

श्रीसाईबाबांच्या बोलण्याचालण्यात गृहपणा मरपूर असे. त्या काळचे बाबांच्या भक्तेषु शामादी मंडळीना त्यांच्या भाषणांतील वा करणींतील गूढार्थ पुष्कळवेळां समजत असे. परंतु अशा किंत्येक गोष्ठी असूनहि आहेत की त्यांचा उलगडा जाले नाही. अशांपैकीच श्रीबाबांचा धर्म ही एक होय. बाबा कोणत्या धर्मांचे, हिंदू की वेन, हा प्रश्न अधूनमधून चर्चिला जातो. धर्मांच्या या वादांतून कांही निष्पत्र होईल असें वाटत नाही. उलट अशा वादाने साईभक्तांत फूट व तेढ होऊन बाबांच्या कार्यात अडथळा होण्याचा संभव अहे. शिवाय असें की श्रीबाबांचा धर्म कोणताहि का असेना त्यांच्याशी जनतेला कांही कर्तव्य नाही. बाबांचे कार्य व उपदेश ही महत्त्वाची बाब आहे. त्याकडे साईभक्तांचे लक्ष असावें हे अधिक ऐयस्कर आहे. धर्मांच्या या प्रश्नांतून दुसरच एक प्रश्न उद्घवतो. तो मात्र महत्त्वाचा आहे. कारण त्या प्रश्नांच्या उत्तरशोधनामुळे बाबांच्या कार्यावर प्रकाश पडू शकेल व त्यांच्या कार्याची महती कढू शकेल, श्रीबाबांनी आपला धर्म गुप्त कां ठेवला? आपल्या हयातीतच नव्हे तर समाधिस्थ शाल्यावरहि त्याचा नक्की थांगपत्ता कोणास लागू दिला नाही. शामादि जिवलग भक्तांनाहि त्यांनी याची दाद लागू दिली नाही. असें का? या गोष्ठीचा विद्वजनांकळून विचार शाल्यास बाबांच्या अवतारकार्यांसंबंधी पुष्कळच गोष्ठी समजून येतील असें वाटते. यास्तव या प्रश्नाचा उलगडा माझ्या अल्प मतीप्रमाणे करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. त्यांत अनेक विद्वान साईभक्तांनी भर घातली तर सर्वांच्या विचारमंथनामुळे बाबांच्या अवतारकार्यांचे असूत आपल्या हाती येण्याचा संभव आहे.

ईश्वरानें दिलेल्या बुद्धीचा पुरेपूर उपयोग मानव करीत आहे. बुद्धीच्या जोरावर नाना तन्हेचे चांगले नि वाईट शोध त्याने लावले आहेत. या शोधांमुळे मनुष्यांचे बहुतांशी कल्याण होत असून त्याचे आचार व विचार शास्त्रांनें बदलत आहेत. किंत्येक संहारक शक्तीहि मानवानें हस्तगत करून घेतल्यामुळे नुकसानाच्या भयानें जग त्रस्त झाले आहे. चांगले व वाईट विचारप्रवाह आज विधांत चालू आहेत. यामुळे अंती मानवांचे काय होणार, तो चांगल्या प्रवाहांत राहून विश्वकल्याण

साधेल की संहारक शक्तीच्या आहारीं जाऊन सर्वनाश होईल. अशा भ्रांतीत सर्व विश्वजनता आहे. मानवी बुद्धीचा कांहीहि कयास असला तरी या सर्व बडामोर्डीमागें कांहीं तरी ईश्वरी योजना असली पाहिजे हेंनकी. आजपर्यंतच्या जागतिक इतिहासावरून असें दिसतें की गेलीं किंत्येक शतके अनेक संहारक गोष्ठी घडत आल्या असूनहि व अनेक दुष्ट विचार मानवाला सतावीत आले असूनहि एकंदरीत मानवाची सुधारणाच होत आली आहे. हजार वर्षांपूर्वी होता त्यापेक्षां मानव आज वरच्या पातळीवर आहे. सर्व विश्वाचा ओघ एका विशिष्ट धेयाकडे कठत वा नकळत जात आहे. या धेयाच्या पूर्तीला पोधक अशी परिस्थिती आस्ते आस्ते जगांत निर्माण होत आहे

एक काल असा होता की जगांत निरनिराळ्या जाती वा जमातीचे स्वतंत्र राज्य असे. हक्केकूऱ ही गोष्ठ नाहीशी होऊन जगांच्या व्यवहारांत जाती वा जमातीचे महत्त्व न रहातां देश वा राष्ट्र यांना महत्त्व आले. व आज देश वा राष्ट्र हा घटकाहि मागे पडून राष्ट्राराष्ट्रांचे संघ असावेत असे वैचारिक वारे वाहू लागले आहेत, व आस्ते आस्ते तशी घडण्हाहि घडत आहे. मुनो वैगैरे संस्था व मारतासारखे देश त्या दिशेने कार्य करीत आहेत. अशाप्रकारे सर्व मानवजात हा एकच एक घटक वा संघ असावा या धेयाकडे जगाची चाल चालू आहे, असें दिसतें. या योजनेला पोधक अशी परिस्थितीहि विशांत हक्केकूऱ निर्माण होत आहे. आगगाड्या, विमाने वैगैरे दलण-वळणांची नवीं नवीं साधने निर्माण शाल्यामुळे एखादे दूरचैं राष्ट्राहि जणूं कांहीं आपल्या जबळ आहे असें वाहू लागले आहे. तारायत्रे, टेलिफोन यामुळे जणूं काय आपण शेजारच्या माणसाशीं बोलतों आहोत असा व्यवहार करतां येतो. अनेक प्रकारच्या संशोधनामुळे राष्ट्र-राष्ट्रांचे व्यवहार व व्याप पूर्वीपेक्षां कितीतरी पट वाढले आहेत. एकमेकांच्या मदतीवर व सहकार्यावर जगांतील राष्ट्रे आज जगत आहेत. जगाशीं फटकून राहू महालें तर तें आज चालायचे नाहीं. जाती वा धर्म दृष्टीआड करून एकमेकांशी व्यवहार करणे राष्ट्राराष्ट्रांना परिस्थितीने भाग पाडले आहे. बुलमाचा राम राम का. असेना पण कोणत्याहि राष्ट्राला जागतिक व्यवहारांत जाती वा धर्मांच्या

थाडकाठी उत्पन्न करितां येत नाहीत. सर्व जगाच्या व्यवहारांचे रूप इतके पालटून गेले आहे की, निरनिराळया जातीधर्माचे लोक एकत्रित येऊन व्यवहार करीत आहेत; त्यामुळे जाति-धर्म-बंधने आपोआप शिथिल होत आहेत. मोठमोठीं शहरे निर्माण शाळीं, त्यांतील लोकांची रहाणी व व्यवहार असे निर्माण शाळे कीं ज्यामुळे एका व्यक्तीचे जीवन अनेक व्यक्तींवर अवलंबून राहिले आहे. यामुळे सार्वजनिक जीवनांत तरी जात-पात वा धर्मबंधने शिथिल करणे भाग पडत आहे. एकंदर परिस्थितीच अशी होत चालली आहे कीं, आस्ते आस्ते मानवजात जाति-धर्म बाजूस ठेवून, स्वार्थीसाठीं कां होईना, बंधुभावाने वागत आहेत. अशाप्रकारे सर्व जगाचा ओघ विश्वबंधुत्व व समानता यांकडे जात आहे; व तशी भाषा आज अनेक लोकांच्या कृतींत नसली तरी निदान तोंडीं आहे. ५०० वर्षांपूर्वी हीहि गोष्ट अशक्य होती.

अशा प्रकारे जागतिक परिस्थितीच मानवाला विश्वबंधुत्वाकडे खेंचीत आहे. अर्थात् हा जुलमाचा रामराम, तो टिकाऊ नव्हे. वहिरंगांत नव्हे तर अंतरंगांत-मनांत-पालट झाल्याखेरीज खरी समता व विश्वबंधुत्व निर्माण होऊं शकणार नाही. परिस्थिति वहिरंगांत जसा बदल घडवून आणीत आहे तसा अंतरंगांतहि बदल घडवून आणण्याचे कार्य आज अनेक शतके जगांत चालू आहे. या कामीं चार प्रकारच्या विचार-लाटा मानवी मनावर सारख्या आदलत आहेत. विश्वाच्या चित्रशक्तीच्या अनुरोधाने मानवाने आपल्या बुद्धीची बाढ व उपयोग करून आपल्या सर्व शक्तींचा लय या चित्रशक्तीत केला तर मानवजात कल्याणाप्रत जाऊन विश्वबंधुत्व व समानता नांदू शकेल, ही विचारधारा अनेक संत, महंत व योगी यांनी प्रसूत केली आहे. या चित्रशक्तीकडे दुर्लक्ष करून केवळ बुद्धीच्या बळावर आमचीं राहीं बळवान करूं कीं जेंकलून लहान राष्ट्रांचे रक्षण करण्याची तांकद आमच्यांत येईल व त्यायोगें मानवांचे कल्याण आम्ही साधूं, असे विचार राष्ट्रांराष्ट्रांतील मुत्सदी व राजकाऱणी सांगत आहेत. शास्त्रज्ञांना असें वाटते कीं, बुद्धीच्या जोरावर नाना शोध लावले तर त्यांच्या उपयोगाने मानवजातीचे कल्याण होऊन ती सुखी होईल; तर लक्षकी गोटांतून लळकारी येते कीं संहारक शास्त्रज्ञांच्या साहाने जगांतील क्षोटिंगशाही क्षणाधींत नाहीशी करतां येईल व मग मानवजात सुखी होईल. अशाप्रकारच्या या चार विचारप्रवाहांत मानवजात आज गटांगळ्या खात आहे. यांतील कोणता मार्ग खरोखर कल्याणप्रद आहे याची भ्रांति पडली आहे; व त्यांतच वर वर्णन केलेली परिस्थिति बळजवरीने मानवाला विशिष्ट दिशेकडे खेंचीत आहे. मानव संभ्रमांत दोटालव्यावर त्याला मार्गदर्शन करण्यासाठी वेळो-

वेळी ईशाराने मानवरूप धारण केले आहे. याच कायांसाठी अगदी अलीकडे श्रीसाईबाबा-नामदेहाने परमेश्वर शिर्डीत वास्तव्य करून होता. अला मालिक-परमेश्वर सार्थीचा पालन-कर्ता आहे व आपण त्याची लेकर आहोत व त्यामुळे सर्व मानव हे एकमेकांचे बंधु आहेत या दोन गोष्टी जनतेच्या मनांत ठसविण्यासाठी बाबांचे अवतार कार्य असावे असे वाटते, जगाचा ओघ विश्वबंधुत्व व समता याकडे जात आहे. याच पोपक असें अंतरंग मानवांत निर्माण करण्याचा मार्ग दाखविण्यासाठी बाबा आपल्यांत आले असें दिसते.

हे कार्य श्री बाबांच्या पूर्वी अनेक संत महंतांनी व महाराष्ट्रांनी केले आहे. बहुतेक सर्व धर्मांतर याच तत्वाची शिकवण आहे, या तत्वाची जाणीव देण्यासाठीच येशूसिस्ताचा अवतार शाळा, महंमद पैगंबराने हीच शिकवण आपल्या अनुयायांना दिली. विश्वबंधुत्व व शांतिधर्म यासाठीं श्री बुद्धेदेवाने प्रयत्न केले. परंतु या तब्बीचा मूळ उद्देश त्यांच्या नंतर छुस शाळा, राम गेला व मूर्तीं तेवढी राहिली, अशी स्थिती शाळी. विशिष्ट धर्मांची ही तत्वे म्हणून ओळखलीं जाऊ लागलीं. धर्म-बंधनांत तीं अडकल्यामुळे तेजोहीन शाळीं. आपला अमूक धर्म असें ठरले कीं तो इतरांपासून निराळा आहे ही भावना निर्माण शाळीच. मी-तूंपणा आलाच, विश्वबंधुत्व व समानता या गोष्टीला ही भावना पूर्ण विधातक आहे. यास्तव माझा अमूक धर्म ही भावना नष्ट झाल्याखेरीज मानवाच्या धर्मांसंबंधीचा ठिकाणी असलेला एकप्रकारचा अहंकार नष्ट झाल्याखेरीज मानवजातीशीं समरस होणे शक्य नाही. बंधुभाव व समानता या गोष्टी धर्मातीत आहेत. कोणत्याहि धर्मवेषणांत त्या गुंडाळव्या जातां नये. हे ओळखून त्याप्रमाणे विश्वबंधुत्व धर्मातीत ठेवण्याचा पहिला प्रयत्न गुरु नानकसिंगाचा होय. आपण कोणत्या धर्मांचे आहोत याचा थांगपत्ता न लागू देतां या मानवतेचा प्रसार गुरुनानकसिंगाने केला. त्यांच्या निधनानंतर ते हिंदु कीं मुसलमान असा वाद माजला होता. यावरून आपलीं तत्वे धर्मातीत ठेवण्याचा गुरुनानक सिंगाचा प्रयत्न होता हे सहज ध्यनांत येईल. परंतु त्यांच्या नंतर तत्कालीन राजकीय परिस्थितीमुळे त्यांच्या शिध्यांना स्वसंरक्षणासाठी एकत्रित येणे भाग पडले, व त्यांतूनच शील जमास व शील धर्म निर्माण शाळा, पुन्हा धर्मबंधनांत विश्वबंधुत्व सांपडले व तेजोहीन शाळे. चुकीची दुर्बली म्हणूनच कीं काय मानवतेचा पुन्हा प्रसार करण्यासाठीं ईश्वरीतेज शिर्डीत प्रगट शाळे. या खेपेस धर्मांतीत राखण्याची पूर्ण कोणीस शाळी. आपला धर्म कोणता हे कठल्याने आपल्या कायांची हानी होईल हे ओळखून श्री, बाबांनी रुढ अथवी आपला धर्म कोणता याची कोणास कधीं दाद लागू दिली

नाही, असे नसते तर आज प्रत्येक धर्माची वाचा आपलेच अशा भावनेने पहातो तसे होते ना व खुद त्यांच्या इयातीत होती त्याच्या शतपट त्यांची महाती व कीर्ति वाढतीना. रुद्र अर्थाने धर्म ही गौण वाच असून मानवताही ऐष आहे, तिचा अंगिकार प्रत्येकाने केला पाहिजे व तिची वाढ होईल, विश्वबंधुत्व व समानता जगात नादेल, सर्वभूती परमेश्वर पहाण्याची ताकद आपल्या अंगी येईल असा प्रयत्न प्रत्येकाने केला पाहिजे, लोकांच्या मनात हैं ठसदून त्या कामी त्यांचे अंतरंग तयार करण्यासाठी श्री साईबाबा शिर्डी येथे वास्तव्य करून राहिले.

विश्वबंधुत्व व समानता धर्मातीत असली की त्यांचे पालन करणे सुलभ जाते. या मानवतेवर कोणत्याहि धर्माचा शिक्षा असून नये. याचा असा मात्र अर्थ नव्हे की व्यक्तीसु मुळीच धर्मवंधने असून नवेत. धर्मातीत जीवन हैं जीवनमुक्ताच्या इकाचे आहे. वस्त्र्या पातळीतील मानवांना तें साध्य व हितावह आहे. परंतु अजून खालच्या पातळीवर असलेल्या आपल्यासारख्या सामान्य जनांना धर्माची आवश्यकता आहे. धर्मातीत जीवनाची लायकी वेण्यास माणसांने आचार व विचार शुद्ध होणे जरूर आहे. हैं शुद्धीकरण करण्यास धर्मवंधने आवश्यक आहेत. ज्याने त्याने आपल्या धर्माचे पालन करून इतरांना हीनत्व न देता स्वतःच्या

देवतांची भक्ति करीत राहावे, माझी भक्ति करा पण त्यासाठी. आपला धर्म व दैवते यांकडे दुर्लक्ष करण्याचे काऱण नाही, असे वाचांचे सांगणे आहे. एवढेच नव्हे तर माझ्या ठिकाणी सर्व व सर्व ठिकाणी मी पाहण्याची दृष्टी ठेवा असें त्यांचे आप्रदाचे सांगणे आहे. आपली धर्मातीत सोडून वाचांच्याकडे आलेले त्यांना खपत नसे. विश्वबंधुत्व व समानता या गोष्टी योलण्याच्या नसून हरघडी रोजच्या व्यवहारांत त्या पाळण्याच्या आहेत व तशा त्या आपल्या भक्तांनी पाळाव्यात असा श्रीसाईबाबांचा अदेश आहे एखादा नवीन धर्म स्थापन्यासाठी अगर एखाद्या विचारान धर्माची तरफदारी करण्यासाठी नव्हे तर मानवतेचा प्रसार करण्यासाठी वाचा शिर्डीत होते. याला पोपक असें वातावरण निर्माण व्हावें म्हणून श्रीसाईबाबांनी आपला धर्म गुप्त ठेवला, असे माझ्या अल्प मतीस वाटते.

* मुण किंवा दोष हे सदैव सहकुदुंब सहपरिवार येऊन कार्यसिद्ध करोत असतात !

आचार्य विनोदा भावे

MATUNGA CLEANING WORKS

ESTD. 1934

Prop. S. V. PRADHAN

MODI NIWAS, BOMBAY 19

Washers, Dyers and Dry Cleaners.

A Pleasure to You—a Satisfaction to Us

Chemical Cleaners, Super Fine Darners

Master Dyers

FOR

Cotton, Woollen, Silken & Jari Whole Cloths

सर्व तज्जेच्या कपड्यांची घुलाई, रंग व रफ्त काम

व्यवस्थित करणार

माटुंगा कूरीनिंग वर्क्स

(स्थापना १९३४)

मालक : पर्स. व्ही. प्रधान

मोर्दी निवास, मुंबई १९

श्रीसाई लीला

संतश्रेष्ठ श्री गुलाबरावमहाराज

~~~~~ लेखक : वाड्मयप्रभु ख. स. त्रिलोकेकर ~~~~

कोठेही जा साधूचे वर्तन ।
अथवा त्यांचा रहाणी चलन ॥
एकाचे एक एकाचे आन ।
नसतें समसमान कोठेही ॥ ९७ ॥
एक संताचे आचरण ।
तें न दुजिया संता प्रमाण ॥
योग्या योग्यतेचे अनुमान ।
कराया साधन हे नव्हे ॥ ९८ ॥

मुंबईतील 'रॉयल एशिआटिक सोसायटी'चे ग्रंथालय म्हणजे मोठमोठे ग्रंथकार, प्राच्यापक व तंपादक अशा व्युत्पन्न लेखकांचे ग्रंथालय. संदर्भ-ग्रंथ मिळण्याचे मुंबईतील हे एक मेव ग्रंथालय असल्यामुळे प्रबुद्ध आणि विद्वानांचे हेतौपावनच आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. भव्य विस्तृत दालने निसणाने वर चहन पुस्तके काहन घ्यावी इतकी उंच कपाटे, मधूनमधून पांचपन्नास पुस्तके टेबलावर घेऊन आपापल्या कामांत अगदी गहन गेलेले लेखक आणि आजूवाजूस सर्वत्र शांतता, हें या ग्रंथालयांतील रोजचे दृश्य. पण या रोजच्या दृश्याचा भंग करणारा असा प्रकार एके दिवशीं या ग्रंथालयांत घडला.. १९१३ सालची गोष्ट. ह. भ. प. पांगारकर या ग्रंथालयांत एका गृहस्थास घेऊन गेले, पांगारकरांचे जोडीदार अंध हेते म्हणून पांगारकरांनी त्यांना हातार्दी घरून आणले होते, पण या पांगारकरांच्या जोडीदारांचा वेष अत्यंत विक्षित-पणाचा होता. मध्यभागी केस विचरून केसांची वेणी वांवलेली. मस्तकी कुंकवाचा तिलक, हातांत कांकणे. शुभ्र सदरा व धोतर नेसुलेले आणि पायांत वायकांच्याप्रमाणे जोडवी, अशी अर्ध-नारी नटेश्वराची मृत्ति पांगारकरावरोवर होती. हेच ते अमरावतीचे विख्यात खेत गुलाबराव महाराज. त्यावेळी ग्रंथालयांत महाराष्ट्राचे सुप्रसिद्ध कवी श्री. मोगरे हेही होते. त्यांचा आणि महाराजांचा परिचय नव्हता असे दिसते. कारण पांगारकरांनी कवि मोगरे यांना हस्तालिखित संस्कृत ग्रंथांच्या दालनाकडे महाराजांना घेऊन जाण्यास विनंदी केली. पण महाराजांचा विलक्षण वेष पाहून

त्यांचे आधुनिक शिष्टसांप्रदायांत वावरलेले मन अवघडवणा सारखे होऊन त्यांनी पांगारकरांच्या विनंतीकडे दुर्लक्ष केले, शेवटी खुद पांगारकरच त्यांना स्वतः घेऊन गेले. पांगारकरांनी एके ग्रंथ काहन त्यांचे नांव सांगावे आणि ते सांगितल्यावर हा ग्रंथ बुद्धांचा आहे, हा जैनांचा आहे असे महाराजांनी सांगावे. इतकेंच नव्हे तर त्या हस्तालिखित संस्कृत ग्रंथांचे वर्गीकरण वरोवर नाही असे सुदूर महाराज बोलून लागले. त्यांच्या मते दिहुंचे, बुद्धांचे आणि जैनांचे असे हा संस्कृत हस्तालिखित ग्रंथांचे भिन्न भिन्न वर्गीकरण करावयास हवे होते. कवि मोगरे हा सर्व प्रकार पहात होतेच. त्यांना हा प्रकार पाहून आश्रय वाटले. आपला औपचारिक शिष्टपणा सोडून ते पांगारकरांना म्हणाले, 'बुवा अत्यंत विद्वान् दिसतात.' त्यावर पांगारकरांनी 'बुवा शूद्र व वालांध आहेत हे लक्षात ठेवा. ही त्यांची विदृत्ता एका जन्मांतील नाही हे आपांस उमगेल' असे खोंचून उत्तर दिले. हे पाहून आजूवाजूचे इतर लोक हा काय प्रकार आहे म्हणून समोरींती गोढा झाले. अशा रीतीने त्या दिवशीं ग्रंथालयांतील सर्व अभ्यासी लेक आश्रयचकित झाले.

अमेरिकन मूक, अंध आणि वहिरी अशा मिस हेलन केलरने (Helen Keller) जर्से आज भारतांत कौतुक होत आहे, त्याप्रमाणे सर्वांनी श्री गुलाबरावांचे अत्यंत कौतुक केले.

श्री. गुलाबराव महाराज यांची खेळांत वस्ती आणि शूद्र जातीत जन्म. हे शाळेत तर कधी गेलेच नाहीत. त्यांच्या गांवांतील रा. रामराव वळवंत शा. गुरुजींकडून तोंडी हिशेब, पाढे, लघु व्याकरण इत्यादि विषय त्यांनी शिकून घेतले. कोणी जाणता मुसलमान भेटला तर त्याच्याकडून कुराणांतील कलमे म्हणवून घेऊन ते पाठ करावे. पुस्तकांची आणि विद्येची महाराजांना अतिशय आवड. ती इतकी की आपल्या घरची मौल्यवान् बस्तु वदली त्यांनी घेऊन पुस्तके विक्री घेत. आरंभी आरंभी ते पुस्तकांना इतके जपत की, पुस्तकांची पेटी डोकीवर घेऊन ते फिरत असत. असे करीत करीत त्यांनी संस्कृत वाच्यांतील सर्व ग्रंथांचे अध्ययन केले; इतकेंच नव्हे तर त्यावर ते अधिकार वाणीने अभिप्राय देत असत. इंग्रजी वाच्याचाही त्यांनी इतरांची मदत घेऊन पूर्ण अभ्यास केला. डेकाटै मेटो, कॅन्ट, हेगेल, ब्रॅक, हवर्ट स्पेन्सर, मिल, डार्विन यांच्या तस्वी-

शानांतील सिद्धांतांतील दोष ते सहजपणे दासवीत असत, त्याचप्रमाणे लॉबिक (तर्कशास्त्र) आधुनिक पदार्थविशेषण शास्त्र, रसायन शास्त्र आणि (Atomic Theory) अण्णुवशास्त्रावर सुदूरं त्यांनी आपली मते आधुनिक ग्रंथकारांचा उल्लेख करून प्रदर्शित केली आहेत. जवळ जवळ जन्मांध अशा बुवांना ही सर्वशता कोठून प्राप्त शाळी याचे प्रतेकाला आश्वर्य वाढे. डॉ. राधाकृष्णन् यांनी आपल्या 'वेस्टर्न थॉट व ईस्टर्न रिलिजन' ह्या ग्रंथांत माणसांच्या बुद्धीच्या शक्याशक्यतेच्या वाचतींत असें महटले आहे की, संस्कृत, ग्रीक, लॅटिन आणि हिंदू ह्या सर्व भाषा जाणणारा मनुष्य अजूनपर्यंत जन्मास यावयाचा आहे. त्यांच्या म्हणण्याचा आशय असा की कोणी अवतारी पुरुष जर जन्मास आला तरच हा चमत्कार होणे शक्य आहे. मग माधान खेळांतील एका बालांध व्यक्तीने स्वयंप्रेरणेने संस्कृत आणि पाश्चात्य वाळ्यांतील वेदान्त, तत्त्वज्ञान, व्याकरण इत्यादि शास्त्रावर आपले प्रभुत्व दाखवून त्यावर स्वामित्व गाजविणे हा एक मोठाच अद्भुत चमत्कार आहे, हें कोणासहि कवूल करावै लागेल. कॅन्टचे तत्त्वज्ञान इतके गूढ व विकट आहे की 'रसेल' (Russell) आणि 'जोड' (Joad) सारखे तत्त्वज्ञान आपल्या ग्रंथांत कॅन्टविषयी लिहिताना प्रांजलपणे कवूल करितात की 'कॅन्ट आम्हाला संपूर्णपणे कळलेला नाही. पण जो काय कळलेला आहे तो आमच्या मते असा असा आहे.' ह्या त्यांच्या कवुली जवाबावरून कॅन्ट समजण्यास किती अवघड आहे ह्याची कल्पना येईल. पण त्याच कॅन्टच्या तत्त्वज्ञानाला पाश्चात्य तत्त्वज्ञान्यांत श्री. गुलाबराव महाराज प्रथम ब्रेणीचा मान देतात. बळूच्या तत्त्वज्ञानावर सुदूरं महाराजांनी टीका केलेली आहे. मात्र ह्यूम (Hume) पेक्षा त्यांच्या टीकेची काऱणे भिन्न आहेत. ह्यूमच्या मते संवितीचे स्पंद खंडित व स्थिरं असल्यामुळे अशा अविश्वसनीय संवित् प्रतीतीवर उभारलेल्या कार्य-कारणाचा सिद्धांतच खोटा आहे. वास्तविक बळूचे तत्त्वज्ञान आणि शंकराचार्यांचे अध्यासवादी तत्त्वज्ञान यांत कांही वावरीत साधर्म्य आहे म्हणून आपल्याकडील व्याच विद्वानांना त्यांच्या तत्त्वज्ञानांतील 'जगन्मिथ्या' ह्या विचार-सरणीवडल सहानुभूति याटते. पण गुलाबराव महाराजांच्या मते बळूचे तत्त्वज्ञान Dualistic Theory च्या पायावर उभारलेले असल्यामुळे त्याचा मूळ सिद्धांतच पायाशुद्ध नाही, म्हणून ते सदोष आहे. इतक्या सान्या गोटी थोड्याशा विस्तारांने लिहिण्याचे कारण एवढेच की, यावरून श्री गुलाबराव महाराजांची प्रश्ना किती शेष प्रतीती होती ह्याची वाचकांस कल्पना येईल.

श्रीशनेश्वर कन्या, तथा संत श्री गुलाबराव महाराज यांचे

सारे अवतारकार्य हा २० व्या शतकांतीच झाले, ते श्री सांईगांवांने सागकालीन होते असें महागवायास हस्तक्षेत्र नाही. त्यांचे जीवनचरित्र जर पाहिले तर श्री गुलाबराव महाराज ही एक चमत्काराची दिव्य आणि ओतीच गूर्ती होती, का कवुलीजवाव संतांच्या चमत्कारावडल साथेकृतीने विचार करणाऱ्या आधुनिक विद्वानांसही आवा लागेल. एवढेच नव्हे तर ह्या विसाव्या शतांतीची प्रत्यक्ष घडलेल्या त्यांच्या ह्या चरित्र चमत्कारांच्या इतिहासापुढे शंकित आणि चिकित्सकांनाही आपल्या चिकित्सक बुद्धीची शरणचिठी द्यावी लागेल.

श्री गुलाबराव महाराजांची माहिती आपल्या मुंबईकडे भाविक व सांप्रदायिक लोकांच्या बाहेर फारच थोड्यांना आहे. अगरावतीस त्यांचा बराच मोठा विष्वसंप्रदाय आहे आणि सुकिरल्नावली या नांवाने त्यांच्या धार्मिक ग्रंथांचे आजपर्यंत दहा भाग प्रसिद्ध झाले आहेत.

श्री गुलाबराव महाराजांचा जन्म बन्हाडांत अमरावतीच्या दक्षिणेत १३ मैलांवर असलेल्या लोणी टाकळी वा लहानशा खेळांत इ. स. १८८१ रोजी त्यांच्या आजोळी जाला. महाराज ५१६ महिन्यांचे ज्ञात्यावर त्यांच्या मातोश्री सौ. अलोकाचाई त्यांना घेऊन आपल्या सासरीं गेल्या. लहानपणी त्यांचे मोठे आणि पाणीदार डोळे, सांबळा वर्ण, सरळ नासिका, पुष्ट व गोडस शरीर पाहून हें वाळ 'सुंदर नारायण' सारखे दिसत होते असें म्हणतात. ते ३ महिन्यांचे असतांना त्यांचे डोळे आले म्हणून चिचेच्या पाल्याचा रस घातला त्यामुळे ते कायमचे अंध झाले. महाराजांचे वडील, मातोश्री व आजोवा हे अस्त्रं भाविक, सदाचरणी व अद्वाक्षु होते. त्यांचे आजे राणीजी हे निस्तीम शिवभक्त होते. त्यांना 'तुझ्या वंशांत एक अवतारी पुरुष जन्माला येईल' असा साक्षात्कार झाला होता. महाराजांचे बालपण म्हणजे श्रीकृष्णाच्या बाळपणासारखे, खोडकर व खेलाहू होते. परंतु त्या बालपणांतीही त्यांनी अनेक चमत्कारिक लीला कराव्या. गांवांतील विहिरीवर याया पाणी भरण्यास आल्या असतांना प्रत्येकीचे नांव त्यांनी न चुकतां सांगावे. त्या बायांनी कौतुकानें 'तुला हें कसं कळतं रे' असें विचारले असतां 'तुमच्या बांगड्यांच्या आवाजावरून मला हें कळते' असें त्यांनी सांगावे. बालपणांतहि रात्री त्यांनी अंगावर पांधरुण घेऊन समाधी लावावी. धरच्या मंडळीना यांतले कांही इंगित ठाऊक नसल्यामुळे दुसरे दिवशीं सकाळी त्यांची नाडी बंद व शरीर थंड पडलेले पाहून सर्वजग धार-रून जावयाचे. कांही वेळाने महाराज आपोआप देहभानावर यावयाचे. महाराजांनी बालपणी अनेक चमत्कार केले. ४० तोळे सोमल खाऊन पचविणे, रात्री अपरात्री एकांतां

फिरणे, भजन करणे, मित्रांबरोबर फुगळ्या खेळणे इत्यादि
लीला त्यांनी केल्या. फुगळ्यांचा खेळ प्रहर प्रहर चालत असे,
फुगळ्या खेळतांना त्यांचे जोडीदार घूरून जात असत. अशा
रीतीने ते एकावेळी वीसपंचवीस गड्यांना दमवीत असत.
अशा रीतीने श्रीगुलाबराव महाराज लवकरच सर्वत्र
प्रसिद्ध झाले. अलंड भगवंताचे भजन आणि प्रवचन करणे
हा एकच त्यांचा व्यवसाय. त्यांची वाणी रसाळ
व ओघवती होती. यामुळे लोकांना त्यांच्या भजन-प्रवचनाची
अत्यंत गोडी लागली. श्री. गुलाबरावमहाराजांना वाढपणांतच
श्रीज्ञानेश्वरमाउलीचा साक्षात्कार झाला होता. श्रीज्ञानेश्वर
महाराजांवर त्यांचे नितांत प्रेम, अगदी अलेपयेत त्यांनी
आळंदीची वारी कधी चुकविली नाही. ते श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांना
तात म्हणून समजत असत. म्हणून स्वतःचा उल्लेख आपल्या
काव्यांत ते श्रीज्ञानेश्वर-कन्या म्हणून करीत असत. भगवान्
श्रीकृष्ण आपला पति व आपण गोपी या मावनेने ते श्रीकृष्णाची
भक्ति करीत असत. श्रीमन्तुंकराचार्यांच्या अद्वैत सिद्धांतावर
त्यांची अत्यंत निष्ठा! अद्वैत सिद्धांतात श्रीकृष्ण-गोपीच्या
प्रेमाची भर घालून त्यांनी सखीभक्तीचा मार्ग अंगिकारिलेला
होता. याच भक्तीला ते मधुरादैत भक्ति म्हणत असत.

विलियम जेम्स यांने ‘व्हरायटीज ऑफ रिलिजन
एक्सपरिअन्स’ या ग्रंथांत धार्मिक, भाविक व अदाकू माण-
साचे दोकडी अनुभव देऊन या जगांत आपल्या चर्मवक्षूना
दिसणाऱ्या जगाप्रमाणे अर्तीदिव अशी एक निराळी
सुष्टु असून सात्त्विक व भाविक लोकांना त्या सृष्टीतील
संवेदनांचे अनुभव येतात असा निष्कर्ष काढला आहे. या
ग्रंथांतील ‘सेट्स’ या प्रकरणांत, संतांच्या स्वभावांत कांही
कांही विलक्षण लहरी, विक्षित वर्तन, एककळीपणा असे अनेक
गुण उल्कटेने दिसून येतात ही गोष्ट उदाहरणे देऊन सिद्ध
करी आहे. संत श्री गुलाबराव महाराज यांच्या चरित्रांत हे
म्हणणे पुष्करणा अंशांनी अनुभवास येते. या लेखाच्या शिरो-
भागी श्री साईसचरितांतील एक अवतरण दिले आहे. त्यांत
म्हटल्याप्रमाणे कोणाही एका संताची रहाणी दुसऱ्या संता-
सारखी नसते ही गोष्ट खरी. श्री गुलाबरावांचे चरित्र सर्व
संतांहून कांही निराळेच होते. सामान्यतः संत
म्हटले म्हणजे शांतपणे आपल्या आश्रमांत वसून
आरंभक्तांना आपल्या प्रासादिक वाणीने धीर देणारे
महात्म अशी समजूत. लौकिक घडामोडीच्या आणि राजकार-
णाच्या मानगर्दींत संतांनी प्रत्यक्षपणे भाग घेणे विरलाच. पण
श्री गुलाबराव महाराजांचे चरित्र या दृष्टीने अगदीच विलक्षण
होते. ते शिंग कवि होते, शनेश्वरीतील ऐनवेळी श्रीत्यांनी
सांगितलेल्या काणगत्याहि ओवीवर ८०० वर ओव्या वसल्या

वसल्या रचून ते काळ्यांत प्रवचन करीत. सामाजिक व धार्मिक
विषयावरही ते आपली मते निर्भय व निर्भिडपणे. प्रसिद्ध
करीत. सामाजिक वावर्तीत त्यांच्याकाळी चाललेल्या सत्य-
शोधक समाजांच्या चलवलीविरुद्ध ते होते. महाराज हे संत
असल्यामुळे कोणत्याही द्वेषगूलक चलवलीस त्यांचा विरोध
असणे स्वाभाविक आहे. यामुळे एकजात मराठे लोकांच्या
टीकेस व निदेस ते पात्र झाले होते. ‘ब्राह्मणांनी याला
पठविला आहे, ब्राह्मण स्वतःच कांहीतरी लिहून त्याच्या
नांवावर प्रसिद्ध करितात?’ असे मराठ्यांनी म्हणावै.
वरै, ब्राह्मण लोक तरी यांच्या बाजूचे असावे
तर तेही नाही. ब्राह्मण मंडळीतील कांही मंडळी सुदां यांच्या
विरुद्ध होती. एकाचा वादाला उत्तर म्हणून लेल लिहून
त्यांनी ‘केसरी’ त प्रसिद्धीसाठी पाठविला तर त्यांच्या पत्राला
केराच्या टोपलीत स्थान द्यावै. याप्रमाणे सामाजिक व धार्मिक
वावर्तीत त्यांची चमत्कारिक अवस्था होती. कांही ब्राह्मण
मंडळी आपण ब्राह्मण आणि गुलाबराव शुद्र या अहंकारामुळे
त्यांच्या विरुद्ध होती. ज्या ब्राह्मणांच्या मनांत अशी जाती-
विद्वेषक भावना नव्हती अशी विद्वान् मंडळी कांही निराळ्या
कारणामुळे त्यांच्याविरुद्ध होती. तुकारामाचे सदेह वैकुंठा-
गमन खरे होते, असे मत प्रतिपादन करून ते बन्याच आधु-
निक विद्वान् ब्राह्मणांच्या टीकेस पात्र झाले होते. खुले पेशील
सत्कायोंतेजक मंडळीने ज्ञानेश्वरांचा ‘योगवासिष्ठ’ हा ग्रंथ
प्रसिद्ध केला. या ग्रंथावर ‘मुग्धु’ पत्रात
अभिप्राय देतांना हा ग्रंथ श्रीज्ञानेश्वरांचा नसून
मानभावी लोकांचा आहे, असा महाराजांनी अभिप्राय दिला.
भुळथाचे सत्कायोंतेजक मंडळ म्हणजे आधुनिक देशभक्त
आणि विद्वान ब्रह्मवृद्धाचे एक मोठेच केंद्र. श्रीगुलाबराव
महाराजांचा लेल प्रसिद्ध ज्ञाल्यावरोबर एका लेलकाने तर
त्यांच्यावर घाणेरडी टीका करून त्यांचा येच्छ समाचार
घेतला, हे इतिहासजमा आहेच. या वावर्तीत खुद श्रीगुलाबराव
महाराजांनी एका इसमाला पाठविलेल्या पत्रांत काढलेले
उद्भार घ्यानांत ठेवण्यासारखे आहेत. त्या पत्रांत ते म्हणतात
‘मी ब्राह्मणांच्या पक्षाचा असल्यामुळे माशी जाती जोराने
माझ्या विरुद्ध आहे, व मी शुद्र आहे एवढ्यावर कांही
ब्राह्मणही माझ्या विरुद्ध आहेत. या दोन पेचांत मी
संपदल्यामुळे माझ्या हातून एखादे कार्य सुरळीत होईल
असे मला वाटत नाही.’

वाळवीन वादांतही महाराजांच्या स्वभावाचा एककळी
आणि आग्रहीपणाचा कचित प्रादुर्भाव दिसून येतो. वैदिक
संस्कृत ग्रंथांत नवीन संशोधकांनी ‘क्षेपके’ शोधून काढली
हे महाराजांना मान्य नव्हते असे दिसते. या वावर्तीत

त्यांनी गोवर्धन मठाच्या शंकरचार्यांची समक्ष भेट घेऊन त्यांना असे बजावले की ‘तुमच्यारारख्या थोर थोर आचार्यांनी जर या नवीन ‘क्षेपक वादास’ मान्यता दिली तर मग मजसारख्या शूद्राने सुदूर ‘ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्’ हा पुरुषस्कृतील मंत्र व ‘स्त्री शूद्रदिजवंधूना वयी न शुतिगोचरा’ इत्यादि पुराणांतील शोक मागाहून कोणीतरी लवाड लोकांनी घातले आहेत असे म्हणण्यास कांहीच प्रत्यवाय राहणार नाही.’

डॉ. अंयेंहकरांच्या Who were the Shudras? या ग्रेधाचा भर याच मुद्यावर आहे? त्यांच्या मते ‘ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्’ हा मंत्र निर्धिवाद क्षेपकच आहे. सारांश, महाराजांचे लौकिक चरित्र विवादक व धर्मणात्मक असे होते.

युक्तिवादांत महाराजांनी मोठमोठ्या विद्वानांना आपल्या बौद्धिक प्रभावाने कुठित करून टाकले आहे. श्री भवानीशंकर निवेदी एम. ए. यांच्यावरोवर ‘लॉजिक’ या विषयावर ते एकदां वादविवाद करीत होते. यावेळी वादाचा मुद्दा ‘मनुष्य अद्वेने चालतो की तर्काने चालतो’ हा होता. या प्रश्नावर त्यांना अत्यंत मार्भिक मत दिले आहे. त्यांच्या मते भिन्न भिन्न तत्त्वज्ञेयांची अगदी तर्कशुद्द पदतीने आंखलेली प्रमेय यांत मतभेद होतो याचे कारण त्यांत ते आपले स्वतःचे emotions भिळवीत असल्यामुळे त्यांचे निर्णय एकसारखे येत नाहीत. ही चूक Logic ची नसून उलट त्यांच्या श्रद्धेचीच आहे. म्हणजे आपणांला जी विचारसरणी तर्कशुद्द वाटते त्या विचारसरणीत श्रद्धेची भेसळ असतेच असते. या महाजांच्या युक्तिवादांत Pierce (पियर्स) आणि William James (ब्रूइलियम जेम्स) यांच्या Pragmatism म्हणजेच श्रद्धावादाचे ध्वनी स्पष्टपणे उमटतात. पियर्स नेमके हेच म्हणतो, ‘Thought in movement has for its only conceivable motive the attainment of belief’ विचार आपल्या किंवेच्या चालनेत आपले अंतस्थ श्रद्धेचा ठाव शोधीत असतो. वरील उदाहरणाबरून महाराजांच्या स्वतंत्र बुद्धिमत्तेची व अभिनव विचार सरणीची साक्ष पटते. महाराजांच्या लौकिक वर्तनांत व स्वभावांत भलतेच वैचित्र्य पाहून केव्हां केव्हां त्यांच्या कटृथा भजाना. देखील आश्रव्य वाढून त्याप्रमाणे त्यांनी महाराजांजवळ स्पष्ट बोलून दाखविले आहे. पण महाराजांना लौकिक मानापामानाची मुळीच चाड नसल्यामुळे त्याचे कांहीच वाढून येते. ही गोष्ट महाराजांचे कटे भक्त व सुपुरुष कै. केशवराव देशमुख यांनी आपल्या ओळीचद्द नारदीय भक्तिसूत्रांत नमूद करून ठेविती आहे. एकदां केशवराव, महाराजावरोवर मुंबईत गेले होते. तेथे त्यांचे

सेही श्री. बाबासाहेब पेंडसे हे त्यांना भेटले. हे बाबासाहेब पेंडसे व्याकरणशास्त्रांत मोठे तज्ज्ञ होते. त्यांच्या जवळ केशवरावांनी महाराजांच्या एकपाठीपणाची गोष्ट काढिली ही एकपाठीपणाची परीक्षा घेण्यासाठी श्री बाबासाहेब पेंडसे महाराजांच्या भेटीस गेले. महाराजांसमोर वसून त्यांनी सिद्धांत कौमुदींतले कांहीं माग भराभर म्हणून दाखविले व महाराजांस ते म्हणावयास सांगितले. महाराज ते म्हणत असतां त्यांतील कांहीं पाठ चुकले व कांहीं वरोवर आले. हे पाहून केशवरावांना अत्यंत वाईट वाटले. श्री पेंडसे निवून गेल्यावर केशवराव महाराजांना म्हणाले, ‘महाराज तुमच्या अंगीं या सिद्धि नाहीत त्या आहेत म्हणून सांगून लोकांत आपली फजीती कशाला करून घेतां. तुम्हांला याचे कांहीं वाट नाही? परंतु आम्हांला या अपमानाचे फार वाईट वाटातो.’ त्यावर महाराज शांतपणे म्हणाले की, लोकांचा फार उपसर्ग आणि संपर्क टाळण्यासाठी मला असे मुदाम वागावें लागते. एरवीं मान आणि अपमान मला दोन्ही सारलेच आहेत. या महाराजांच्या उद्गारावरून ‘जगाच्या जीर्णी आहे। परी कवणाचा काहीं नोहे। जगचि हे होत जावे। ते शुद्धीची नोहे॥’ या स्थितप्रश भूमिकेवरून महाराज लौकिकांत वागत असत हे उघड आहे.

महाराजांच्या चरित्रांतील लौकिक भागावर कोणताही निर्णय देणे कुकीचे होईल. कांतदर्शी असे सिद्धपुरुष कोणत्या दिव्यभूमिकेवरून भिन्न भिन्न संदेश देत असतात हे चर्मचक्षुने जगाकडे पहाणान्या स्थूल बुद्धीला अशक्य आहे. कारण महाराज, ही अवतारी विभूति होती. आणि अवतारी पुरुषांच्या चरित्रांतील विसंगतीची संगति लावण्याचे प्रकार जे संतचरित्रकार करीत असतात ती त्यांची कृती म्हणजे आंधळ्यांनी डोळसांचे अनुभव सांगण्याप्रमाणेच मानले पाहिजे. असे प्रसंग अशेय म्हणून सोडून देणेच अेयस्कर आहे.

नागपूरास असतांना नित्य सायंकाळीं देवीच्या दर्शनास जाण्याचा महाराजांचा क्रम होता. एके दिवशी ते देवळांत असतांना एक म्हातारा गृहस्थ दर्शनास आला व आला व त्यांने धंटा बाजवून ‘जय जगद्ये’ अशी गजना केली. ते शब्द कानावर पडतांच महाराजांनी ‘कोण बळवंतराव मराठे काय’ असे त्याला विचारिले. बळवंतराव मराठे तर बुचकळ्यांत पडले, आपली ओळख ना देल असा एक अंध तरुण आपल्या नांवाने अगदी सलगीने हांक मारीत आहे हे पाहून त्यांना आश्रव्य वाटले. त्यावर महाराज पुन्हा म्हणाले—‘बळवंतराव तुम्ही माझी ओळख विसरलेत काय! आई खुशाल आहे ना?’ या नंतर महाराजांनी बळवंतरावांच्या कानांत कांहीं सांगितले. हे बळवंतराव मराठे, गुजराथ प्रांतां-

तील खुंसवाडा नांवाचे संस्थान आहे, तेथे तीन वर्षे पोस्टामार्ले काम करीत होते. खुंसवाडा येथे गुरु बेनरानंद महाराज गण्णन महान् सपुरुष होते. त्यांच्याकडे श्री. मराठे यांचे जाणेयेने असे. श्री. गुलाबराव महाराज हे बेचरानंद महाराजांचेच अवतार आहेत ही गोष्ट श्री. मराठे यांनी तेथील कांही लोकांस सांगितली. महाराज हे सिद्धपुरुष असून त्यांच्या अंगी अनेक सिद्धि होत्या ही गोष्ट श्री. नीलकंठ गढी काढीकर यांनी स्वानुभवपूर्वक सांगितली आहे.

श्री. नीलकंठगडी काढीकर यांनी महाराजांच्या अलौकिक शक्तीविषयी सांगितलेला आपला अनुभव अल्यंत अद्भूत आहे. १९०३ साली चांदुर बाजार येथे जीन फेंकटरी वांधण्याचे काम सुरु होते. त्या कामावर यांची नेमणूक शाळी होती. तेथे असतांना एके दिवशी अल्यंत पर्जन्यवृष्टी सुरु झाली व फेंकटरीजवळील दोन नाले भरून वाहून चालले होते. भोजनोत्तर हे गृहस्थ ज्ञोंपी गेले असतांना श्रीगुलाबराव महाराजांनी येऊन त्यांना उठविले. गुलाबराव महाराजांना पहातांच त्यांना अल्यंत आश्वर्य वाटले. अशा भवंकर पावंसाच्या शोर्डीत एखाचा डोलस माणसालाहि वाहून चाललेले नाले ओलांडून येणे अशक्य आहे. हे तर बोदून चालून अंघ आणि एकटे कसे आले व यांचे अंगावरील सर्व कपडे पहावे तर कोरडे कसे, हा चमत्कार कसा झाला? त्यांचे स्पष्टीकरण महाराजांकडून करवून घेण्याचा त्यांनी खूप प्रयत्न केला, परंतु महाराजांनी त्यावर कांहा एक उत्तर दिले नाहो. फक्त 'मला भूक लागली आहे. कांहीं फराळास दे.' असे ते म्हणाले. हा महाराजांच्या अचाट शक्तीचा चमत्कार श्री. काढीकर यांनी मुद्दाम नमूद करावा हें स्वाभाविक आहे.

महाराजांना सर्व विद्या अवगत होत्या. त्यांच्या अंगांत सर्वशता होती. त्यांच्याजवळ सिद्धि होत्या. हा सर्व रिंदीचा व सर्वशतेचा त्यांनी आतं भक्तांच्या उदारासाठीच उपयोग केलेला आहे. संतांची रहाणी, त्यांच्या स्वभावलहरी, हा जरी भिन्न भिन्न असल्या तरी संतांचे अवतार हा जगात एकाच कार्यासाठीं झालेले असतात. ते कार्य म्हणजे नित्य काय आणि अनित्य काय याचा विवेक लोकांना शिकवून भक्तिमार्गाच्या द्वारे लोकसंग्रह करणे हा हेय. श्री शनेश्वर महाराजांनी संत हा शब्दाची व्याख्या गीतेतील १७ व्या अध्यायांतील 'सद्गवे साधुभावेच' या टीकेत फार वहारीची केली आहे. ते सद् आणि संत हे शब्द समनार्थच मानतात. ते म्हणतात सद् शब्दानें असंत किंवा असतपणाचे नाणे आहून केवळ सतेचे स्वरूप दिसते. अशा त्रिकालवाधित सत् चे स्वरूप सर्वात्मक शब्द या रूपानें संत पहातात. त्यांचे प्रत्येक कर्म अंकाराच्या द्वारे तत्कारीत मिळून ब्राह्माकार होते. संत सन्मात्र स्वरूप

यांत न नित्यसिद्ध असतात प्रखाच्या वेळी जर दे यांना खुल्ले तर 'सच्छत' हा अशा असंतपणाचा जीणांद्वार करिता.

ऐसे ऐकेनि मुण्णेवीण। रोतानि परि असंतपण। कर्मधरी गा जाण। जयेवेळे॥ ३९० तेव्हां अंकार तत्कारी। यावा यिला हा नांगीपरी। रात्कद कर्म करी। जीणांद्वार॥ ३९१ ते असंतपण केढी। आणि सद्गवाचिमा रुढी। निजसंतत्या चिया प्रोढी। सच्छद्द हा॥ ३९२

हा वरील शानेश्वरांच्या वर्णनाप्रमाणे त्यांचे चरित्र आहे ते मग कोणीहि असो त्यांच्या बाब्य आकृतिकडे न पहातां त्यांच्या अंगीभूत लक्षणांकडे च पहाणे जरुर आहे. हा दृष्टीने विचार केला की संत कुठलाहि असो व कोणीहि असो, ते श्रीसाईबाबा असोत की श्री रमण महर्पि असोत त्यांचा जनतेल एकच संदेश आहे की; नित्यानित्य विवेक करा आणि या तापत्रयामीच्या ज्वालांत होरपक्कून न जाता, व सचिदानन्दाची प्राप्ति करून घ्या. संत श्री गुलाबराव महाराज यांचा अवतार एवड्याच कार्यासाठी महाराष्ट्रांत होऊन गेला. त्यांच्या चरित्रांतील इतर लोकांद्वीने विसंगत वाटणाऱ्या गोष्टी हें त्यांच्या लीला नाटकी अवताराचे एक रम्य असें हश्य आहे. श्री. गुलाबराव महाराजांच्या अवताराचे कार्य श्रीशनेश्वरमहाराजांच्या शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे 'एक नाम हरी। द्वैत नाम दूरी। अद्वैत कुसरी। विरळा जाणे॥—हा संदेश देऊन लोकसंग्रह व धर्मजागृति करणे, हें होय.

चंदनाचा सुरंध कांहीं पसरवावह लागत नाहीं, तो आपोआपच वान्यानें दरवळतो. रातराणीचा, पारिजातकाचा सुवास कांहीं दुसऱ्याला समजावून सांगाचा लागत नाहीं. तो वान्याच्या शुल्कीबरोबरच प्रत्येकाचे मन पुलफित करतो, त्याचप्रमाणे श्रीसाईबाबांच्या थोरवीचा प्रसार करावा लागत नाहीं. ती थोरवी, त्यांचे महात्म्य माणसाच्या अंतःकरणाला भिडून त्याला आनंदित करते. पण श्रीसाईबाबांच्या महात्म्याचा आनंद लुटणाऱ्यांनी, श्रीसाईबाबांनासुदां त्यांच्यावहूल प्रेम वाटावें असे होण्याचा प्रयत्न करावा. कारण भक्त जितक्या उत्कंठतेनें भगवंतहि भक्तवर प्रेम करतो, तितक्याच उत्कंठतेनें भगवंतहि भक्तवर प्रेम करतो. हें श्रीसाईबाबांचे भक्तांना आश्वासन आहे.

—कु. मनोरमा भट.

दिसेंवर १९५४

या महिन्यांत बाहेरगांवचे भक्तलोक नाताळ सुटीमुळे शिर्डीस श्रीसाईबाबांचे दर्शनास बहुसंख्य आले होते. या भक्तांनी देणग्याही बन्याच दिल्या व समाधीवर गलेक कापड वगैरे अर्पण केले पूजाअभियेकहि वरेच केले. कांही कलावंत भक्तलोकांनी कलेची इजेरी दिली. यांत श्री. सौ. इंदुपती चौबल, श्री. तारा सौकूर, मुंवई, श्री. सौ. कमलाचाई शिंदे, नाशिक श्री. सौ. नलिनीबाई मुलगांवकर मुंवई, सौ. कमलाचाई नाईक, मुंवई, यांनी संगतिगायन भजनाची इजेरी दिली. तसेच श्री. आत्माराम पांडुरंग नारायणगांवकर मुंवई, श्री. शिवकुमार स्वामी, कुर्ला, श्री. नारायणराव इंदूरकर श्री. वसंतराव शिंदे, नाशिक, वगैरे गवईलोकांनी गायनाची इजेरी दिली. बाहेरगांवचे कीर्तनकार श्री. ह. भ. प. चैतन्यकुमार जांभेरेपरभणीकर, ह. भ. प. जानेश्वर बुवा कवीर मु. व्याळे, जि. पुणे, श्री. ह. भ. प. तनपुरेचे शिष्य पंडितमहाराज यांची श्री. समाधीमंदिरांत कीर्तने. शाळी. तसेच विश्वस्त श्री. बाबूगाब देव यांचेही कीर्तन झाले. तसेच संस्थानचे श्री. डॉ. अमणा गवडांवर यांचे श्री. जानेश्वरप्रवचन झाले. श्री दत्तजयंती प्रीत्यर्थ गुरुवार ता. ११२५४ रोजी सायंकाळी संस्थान गवई विठ्ठलराव यांचे श्रीमंदिरांत श्री दत्तजन्मोत्सव कीर्तन झाले. व रात्री रथाची मिरवणूक गांवांतून काढण्यांत आली. शिर्डीस वडोदा राणीसाहेब यांनी येऊन श्री साईची पूजाअर्चा करून दर्शन घेतले, मध्यसरकारचे कायदामंडी मे. पाटसकरसाहेब यांनीही शिर्डीस भेऊन श्री साईबाबांचे दर्शन घेतले शिर्डीसंस्थानतके चालविलेल्या धमार्थ दवाखान्याचा फायदा १२९८ रोग्यानी या महिन्यांत घेतला. शिर्डीचे हवापाणी उत्तम आहे.

जानेवारी १९५५

या महिन्यांत श्रीसाईदर्शनासाठी नित्याप्रमाणे दरयोज भक्तांची रीष झोती. अनेक कलाकारांनी शिर्डीस येऊन श्रीसमोर इजेरी दिली. त्यांतील कांही कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे:-

नाट्यप्रयोग:—राधाकृष्ण कला मंदिर, हिरजी-बाग शिवडी मुंवई यांनी 'सोन्याची द्वारका' हा प्रयोग केला. शिरडी येथील श्रीसाईनाय द्विग्निजय मंडळीनी 'ललाट लेल' हा प्रयोग केला.

सनईवादन:—श्री दामुमणा दलधी, बेलापूर.

काव्यगायन:—दलितनंदन कल्याण. श्री. बाबूगाब भडगांव.

पोवाडे नकळा:—श्री. केशवराव यशवंतराव भोये, पणजी (गोवा.) श्री. क्षिजाया यमाजी नकळाकार (आंचला) मु. अर्णे.

गायन—श्री. पंडित जगन्नाथबुवा सुरतकर, श्री. करी. मानपिंगोजसा अडाणयीया सुरत, कु. मालती गाडगील दादर कु. उपा पारसनीस, मुंवई. श्री. गोपिनाथ पोवले मुंवई, श्री. आत्माराम गणपत देवलल, मुंवई श्री. विरोज दस्तुर, मुंवई श्री. प्रल्हाद गुरुनाथ जोशी, सदाशिव, पुणे.

(प्रजासत्त्वाकदिन) ता. २६ जानेवारी सकाळीं झेंडावंदन दु. मुलांचे खेळ. रात्री दिव्यांची रोपणाई. संस्थानगवई यांचे कीर्तन.

केंद्र सरकार उपग्रह मंत्री ना. दातार यांनी शिर्डीस भेट देऊन, श्रीसाईबाबांचे समाधीची पूजाअर्चा केली. तसेच चारिटी डे. कमिशनर यांनीही शिर्डीस भेट दिली.

या महिन्यांत संस्थानच्या धमार्थ दवाखान्यांत १९६० दण्णांवर उपचार करण्यात आले. व श्री. के. मोठा प्रॅम, मुंवई, या भक्तांनी १०१ रुपये दवाखान्यास देणगी दिली.

दिवसेंदिवस श्रीब्या दर्शनास भारतांतील सर्व भागांहून भक्त येत आहेत. ते तीन दिवसांपेक्षां जास्त दिवस न राहिल्यास सर्वांनाच रहाण्याची सोय उत्तम रोतीने होऊं शकेल.

फेब्रुवारी १९५५

या महिन्यांत श्रीसाईदर्शनासाठी बाहेरगांवचे भक्त नेहमी प्रमाणे आले होते. अनेक कलाकारांनी शिर्डीस येऊन श्रीसमोर इजेरी दिली. त्यांतील कांही कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे:-

कीर्तन—ह. भ. प. पोपटबुवा लोहणेकर, श्री. ह. भ. प. पंडितराव (तनपुरे शिष्य) ह. भ. प. वामन प्रल्हाद भट, सिन्हरकर, ह. भ. प. किसनबुवा सातारकर, ह. भ. प. नामदेव गंगाराम नरसुले, वशारेगेट मुंवई, संस्थान गवई श्री मराडे यांनी माघ शु. ११ माघ वद्य ९ (श्रीरामदासनवामी) श्री. महाशिवरात्र माघवा ११ अशी ४ कीर्तने या महिन्यांत केली.

पोवाडे—श्री. रघुनाथ लक्ष्मण रागर, ता. माळशिरस, जि. सो.

गायन—श्री. के. सी. पटेल सुरत, श्री. सदाशिवशंकर राव बावरस बीड. श्री. राजाराम साठे, ठाणे.

शक्तीचे प्रयोग—श्री. भीमसेन सैंडो, बेळगांव व चि. वलिगाम भीमसेन यांनी पहार वाकविणे, पोटावर मोठा दगड फोडणे वाळूचे पोते ९ मणांचे पाठीवर येऊन चालणे, गळ्यास भाला लावून गज वाकविणे वगैरे शक्तीचे प्रयोग केले.

महाशिवरात्रीनिमित्त गावांतून श्रीचे पालखीची मिरवणूक कीर्तन वगैरे झाले.

या महिन्यांत संस्थानच्या धमार्थ दवाखान्यांत तेराशी रुग्णांवर उपचार करण्यात आले व दि. ग्रेट रॅयल सर्केस, माहीम यांनी एकशी बीस रुपयांची देणगी सं. दवाखान्यास दिली.

द. व. राणे
सन्मान्य चिटणीस.

आर. एन्. शिंदे

ऑण्ड सन्स्

चम्प्यांचे व्यापारी

मुख्य दुकान : २०७, गिरगांव रोड, मुंबई ४

: शाळा :

[१] चामार वाग रोड परळ, मुंबई १२.

[२] मुकुंद मैनशन न. चिं. केळकर रोड,
दादर, मुंबई २८

[३] ९२०-२१ सदशिव, पुणे २

श्री साईवादा प्रसवा

नाडकणी आणि कंपनी (स्पोर्ट्स)
(स्थापना १८९६)

महाराष्ट्रांतील सर्वांत पहिले
खेळांच्या वस्तूचे दुकान

- भारतीय व परदेशी खेळांचे साहित्य वा दुकानीं मिळते.
- मुंबई राज्यांतील व्यापारी—कॉलेजांना आम्ही क्रीडा—साहित्य पुरवितो
- या दुकानांत खरेदी म्हणजे उत्कृष्ट माल आणि एकदर्तीत पैशांची वचत यांची ग्याही.
- मालाच्या किंमतीचा कॅटलॉग (घाऊक व किरकोळ) मागणी केल्यास पाठविला जाईल.

सावधा चैयर्स, घोवी तलाव, मुंबई

टेलिं. नं. २३०८१

ए. आर. सावंत

ऑण्ड ब्रदर्स

३६३, मंगळदास माकेंट समोर,
मुंबई नं. २.

✽ होजियरी ✽ तयार कपडे

✽ फर्निशिंग फॅब्रीक्स

व इतर सर्व तज्ज्ञाच्या कापडाचे व्यापारी
रिटेलर्स व द्वोलसेलर्स

टेलिं. नं. २२८४४

दर्टील तेज म्हणजेच जीवनाच्या

उत्कर्षांतील प्रमुख अंग होय

म्हणून दिल्य दृष्टि देणाऱ्या स्वस्त आणि टिकाऊ
चम्प्याला प्रमुख स्थान मिळते.

त्याकरितां—

शिसा ऑप्टिशिअन्स

(चम्प्यांचे व्यापारी)

हे एक नांवाजलेले दुकान आहे.
याच्या येथे डोळ्यांच्या तज्ज्ञ डॉक्टरांकडून
डोळे मोकत लपासले जातात.

छवीलदास रोड, दादर, (W. R.), मुंबई २८.

श्रीसाईबाबा शिरडी संस्थानांत विक्रीस असलेलीं पुस्तके

(१)	श्रीसाईसचरित	(मराठी)	किंमत	रु.	७-०-०
(२)	सचरित	(इंग्रजी)	"	"	४-०-०
(३)	दासगणूकता श्रीसाईनाथ-स्तवनमंजरी		"	"	०-२-०
(४)	"	(अध्याय ४)	"	"	०-८-०
(५)	सगुणोपासना				०-३-०
(६)	प्रधानकृत पुस्तक (इंग्रजी)		"	"	१-०-०
(७)	श्री साई लीलागृह		"	"	२-०-०
(८)	श्री साई सुमनांजली		"	"	०-१-०
(९)	कीर्तन-पंचक (श्री साई लीलांनी नटलेले)		"	"	१-८-०
(१०)	शीलधी (शिरडी वर्णन)		"	"	०-१२-०

यरील पुस्तके खालील पत्त्यावर मिळतीलः—

(१) सर कारकून, श्रीसाईबाबा शिरडी संस्थान,

पोस्ट-शिरडी, जि. अहमदनगर.

(२) श्रीसाईबाबा शिरडी संस्थान, मुंबई ऑफिस

२६, वैक स्ट्रीट, फोर्ट, मुंबई

जाहिरातीचे दर

	कव्हर पेज	कव्हर पेज	आंतील पान
	२ रॅ-३ रॅ	४ रॅ	
पूर्ण पान एकाच बेळेस	रु. ६०	रु. ७५	रु. ५०
अर्धे „ „ „	रु. ३५	रु. ४०	रु. २५
½ „ „ „	रु. —	रु. —	रु. १५
पूर्ण पान एक वर्षाकिरितां	रु. २००	रु. २५०	रु. १३५
अर्धे „ „ „	रु. १२०	रु. १३५	रु. ८५
½ „ „ „	रु. —	रु. —	रु. ५०

वि. सू.:—जाहिरात देतेवेळी ५० टके आगाऊ पाठविष्याची विनंती

संगीत, चृत्य, शिल्प,
साहित्य आणि चित्र—यांपैकी
कुठल्याहि उच कलाकृतीं
एक प्रकारची तालवद्वता
असते, एक लय असते,
एक ठेका असतो !

यथार्थ चित्र दर्शना साठी—

डी. डी. नेरॉय

हाफ-टोन, लाईन, श्री अँड फोर कलर ब्लॉक्स

अँड ऑफसेट प्लेट मेकर्स, स्टीरियो टाइपर्स

अँड कॅलेंडर मॅन्युफॅक्चरर्स

५३४ सँडहर्स्ट विज
चौपाटी
मुंबई *

: टेलिफोन :
७५०४७

: शाखा :
नं. १९ 'कमलराज'
गणेशवाडी,
फर्गुसन कॉलेज रोड,
पुणे नं. २

मुद्रक : कृ. ना. सापले, रामकृष्ण प्रिंटिंग प्रेस, त्रिभुवन रोड, गिरगांव, मुंबई ४.

प्रकाशक : ना. आ. सावंत, २५ वैंक स्ट्रीट, फोर्ट मुंबई १